

ЄВГЕН ГУЦАЛО

РОДИН- НЕ ВОГНИ- ЩЕ

ПОВІСТЬ

Макарук А. Гайдук

«Наша Батьківщина»
diasporiana.org.ua

YEVHEN HUTSALO
RODYNNE VOHNYSHCHE

"Nasha Batkiwschyna" New York 1970

New York 1970

Тираж 1000 примірників.

NASHA BATKIWSCHYNA 133 E. 4th Street, New York

ЄВГЕН ГУЦАЛО

**РОДИН-
НЕ
ВОГНИ-
ЩЕ**

ПОВІСТЬ

Малюнки А. Гайдая

973418

«НАША БАТЬКІВЩИНА»

Нью-Йорк

1970

Живе Ганка на Хацапетівці — є такий куток у їхньому селі. Куток як куток: до соші не так уже й далеко, ліс — за горбками, за день можна звинутись по в'язку, а то й двічі — туди й назад, якби тільки сила була. А поле до самісінського городу добігає. І річка є неподалік, можна очерету вжати чи лепехи, коноплі вимочити, коли треба. Любить Ганка свою Хацапетівку, нікуди звідси не перебралася б, хоч би й просили. Бо ще хіба кому в селі так близько до глинняників, як ій? А нікому, бо глинняники теж за її городом. Вигода, звичайно, маленька, але хіба тепер тих великих вигід так уже й багато? Одна маленька вигода, друга — теж невеличка, з пучку, третя — як макове зерно, а коли все докупи скласти?..

І поле під хатою не в кожного. Коли вро-
жай зберуть, там іще можна й колосок якийсь
знайти, а колосок до колоска — уже два. Чи,
скажімо, картоплину полищену, бурячок, мор-
ковину дощі вимиють, теж можна прихопити
собі. Бо коли йдеш через поле — гріх не на-
гнутись і не єзяти, воно ж однаково пропаде.
Раніше то й кавуни тут сіяли, і помідори, але
вже з позаминулого року перенесли їх далі від
села, щоб менше дітвора паслася. Ну, перенес-
ли, то перенесли, це тільки малечі прикрої, та
все одно земля не вилежується марно і колгосп
має від неї набуток і хацапетівцям, дивись,
щось там перепаде.

Про Ганку не скажеш, у тілі вона чи ні, бо
одяг на ній завжди такий, що не вгадаєш. Спід-
ниця — довга, при самій землі бомбляється, а
що вже рясна — коли холодно, то сяде на тра-
ву, ноги обкушкує, ось уже й не мерзне. І блуз-

ка на ній, і кофтина старенькі, зношени-зношени. Інша про свято має якийсь, старається між люді вийти в новішому та чистішому, а для Ганки що будень, що свято — однаково. Правда, є в неї туфлі, які вона не абияк оберігає. Озувала зо три рази або з чотири, коли ще діувала, а з тих пір ніяк не осмілиться. З кожним роком здаються їй усе кращими та все фасоннішими — ото взує, а люди й почнуть язиками пlessкати, що неспроста виряджається, вже на когось оком накинула. Щоб не давати чужим язикам роботи — нехай лежать туфлі, од того не злиняють, а не дочекаються своєї пори — теж не біда.

Була в Ганки мати, війну пережила, далі б їй жити, бо не така вже стара, але смерть не задобриш, не скажеш, щоб навідалася пізніше, — от і з'явилася на їхньому цвинтарі ще одна могила, а на хресті бляха з написом: «Тут спочиває раба Божа Степанида Кирилівна Манжос. Земля пухом. 1890 — 1946».

Чоловіка Ганчного вбило на фронті. Навіть похоронної на нього не прийшло, то вона потім ще довго по всіх усюдах розсыпала свої запити, ходила у районний військомат, добивалася в область, аж поки сказали: загинув її чоловік, і навіть папірця на руки видали, в якому значилось — чернилом між фабричних літер — що таки загинув. Ганка навіть не плакала — може, тому, що виробилась, а може, через те, що сліози виплакала чи висохли вони. Тільки обірвалося щось у ній, лопнуло з ниттям та болем, і нічим уже не можна було його сточити. Хотілося пожуритись, але й пожуритись не було ні часу, ні змоги: треба якось жити, треба якось раду давати собі, дітям.

— Ото якби вас не годувати, — казала їм,

коли сердилась, а сердилась вона не дуже часто, — то хай би жили, не шкода, але ж щодня роти роззяявляєте, щодня туди треба щось вкинути.

Діти слухали й мовчали. Були всі троє худі, жовтолиці, самі тільки очі на обличчі видно — сині, як барвінок. Від батька взяли ті очі, а від неї — не волосся, а мички.

— І чого ви в мене такі тихі? Чого не сваритесь, не б'єтесь, не плачете? Зчинили б гармидер, побоїсько якесь, то, може, на душі полегшало б, а то ж тихо в хаті, як на цвінтари.

— І чого ви, мамо... — починав, але не доказував старший, Іван.

— Ну, ну, викажи матері! — під'юджувала сина.

Проте Іван насуплювався, голову в плечі втягував, сидів сичем.

— Отакі ви в мене! Навіть з матір'ю посваритись не годні. То чи ви з людьми зумієте погарикатись, коли треба? Чи допомогти мені? І чого ви в батька вдались? Чому у мене не пішли, га? Злецько вам буде, а мені біля вас — мої пироги з полином їсти.

Діти мовчали.

Хацапетівка — такий куток, що ні кому не клади пальця в рот — відкусять. На Хацапетівці нічого не робиться так, щоб інші про це не знали. Спрашив батько дівчині нові чобітки, пройшлася в них, а другодні про це вже весь куток знає, починають кісточки її перемивати, що неспроста, мабуть, вирядилася. Коли хто свариться — всі беруть участь у сварці, а то-му-то згодом не так просто й помиритись: це ж

треба, щобувесь куток перемирився. Тут кожен з чимось криється. Той — із своєю радістю, той — із горем, один — із невдачею, інший — з удачею. І всі вважають, що інакше не можна, бо інакше пропадуть. А пропадати з доброї волі нікому не хочеться.

Ось хоча б Клара Стефанишина. За тридцять їй перескочило, а до сорока ще не доскочило. Перед бійною, може, хтось до неї і вчавшав із сільських — забулось це, чи згадувати нікому не хочеться, а як фронт стояв у їхньому Збаражі, то вона таки не одного німця пускала до себе, ще й тепер носить надароване ганчір'я. Прийшли наші, Клара хіба ж не злигалася з одчайдушним старшиною?!. Як одходив з частиною, то обіцяв повернутись, через те й не зачіпав ніхто Клару, побоювались. Старшина, щоправда, не прийшов назад: кулю свою стрінув у бою чи іншу молодичку надибав та й зачепився біля неї, а Клара й без нього не пропала. Навідувався до неї з району солідний такий чоловік у шкіряному пальті, яке він смальцем змащував, щоб блищаю. Він був уповноваженим по заготівлях, казала, думає брати її, але чи передумав, чи в інший район перекинули, — перестав учащати. Ну, зате Клара до міста перебралась, а коли приїжджала в село, з намальованими губами, з міською зачіскою та з радикюльчиком, говорила Ганці:

— Як поживаєш?

— А так! Жию — хліб жую! — з серцем відповідала Ганка. Вона недолюблювала Клару й не крилася з тим.

— Авеже, — погоджувалась Клара й збивала на голові волосся, скручене в дрібненькі кільця. — Дітлахів маєш, як шашелю, вони й струбляють тебе...

— Струбити не струблять, бо мене не люблять.

— Що ж вони люблять?

— Те, що мете!

Але Клара не ображалась: у місті вона навчилася складати губи сердечком.

— Ти, — говорила м'яко, — зосталась та-ка, як і була.

— А була погана, га?

— Ні, чого ж... Тільки могла б покинути їх чи в притулок здати. Самі повиростають, без тебе.

— Хіба в них матері нема, щоб у притулок?

— Мати є, але в ней одне життя. Ось поїхала б ти зі мною в город... Там би одягнулась і тіло випасла б... Ато дивитись на тебе страшно.

— А ти не дивись!

— Таке скажеш... Ми з тобою колись разом і товаришували, й діуввали.

— Моє вже оддіувалось. Мій парубок — у землі, а я — по землі.

— Отож то, що по землі... Могла б і зарплату мати, і в кіно літи, й щоранку чай з булкою пити.

Проте Ганка не хотіла далі з нею балакати. Оберталася і йшла. Бо водитимешся з Кларою, то й тебе такою вважатимуть, як вона. А кому охота, щоб про тебе злецько думали?

Чого-чого, а тих порад Ганка стільки наслухалась, аж дивно, як це в неї вуха од них не зів'яли. Хто тільки її не зустріне, хто тільки в хату не загляне, кожне з порадами лізе. Так, наче в неї голови немає. Звісно, добра їй бажають, але порада — лише відрада, та й то на якусь хвилю. Особливо щедра на них баба Бахурка. Прозвали її так ще тоді, коли малень-

кою була, а як вчепилося прізвисько, то до старості не відчепилось. Баба дрібненька й сухенька, схожа на печеричку, звати її гарно — Дуня, але в очі й поза очі її кличуть тільки Бахуркою і старі й малі.

— А що я тобі скажу, Ганко, — звертається Бахурка і дивиться на молодицю так, немов червінця збирається дати.

— Господь вас знає...

— Треба тобі заміж виходити.

Засміялася б Ганка, але ж коли дере в горлі од тої балачки, наче колючого віхтя запхнули.

— Завтра й вискочу... кругом хати навприсядки.

— Е-е, жартуеш. А без чоловіка — як без голови. Він хоч і вдарить, хоч і насвариться коли, але ж якісь штани круться на обійсті, вже добре.

— Тепер таких, як я, — хоч греблю гати. Хто на мене подивиться?

— Подивитись подивиться, але ж і самій треба... Ген Сонька Твердоступиха як?

— Я вам, бабо, не Сонька. В мене совість є. Чужих годувальників приманювати не збираюсь.

— Одного приманиш — от більше й не будеш.

— Ви така мудра, така розсудлива, а собі ж чого не приманите? От я у вас і повчилася б.

— Мені тепер одна дорога... А ти ще молода... І дітей маєш. І хата ген розвалюється, що підіпреш її з одного боку, то вона на другий перехняблюється, гейби п'яна.

— А п'яна, п'яна. І вітром шита, а не околотами.

— Чим тобі Дудник не чоловік? Не біда,

що в нього ноги нема, зате майстер який. І вдачу має...

— Але ж порохно з нього сиплеться!

— Порохно з нього сиплеться, а ти візьми віничок, обмети кругом нього — ось і не видно нічого. А він чоботи шиє і латає. Може діжку зладнати чи домовину. Хіба не возить щонеділі на базар граблі продавати? А коцюби? Він і коші плете, і хватки на рибу робить.

— Робить, та не мені. В нього стара маті є.

— Е-е, Ганко, Ганко... Матимеш таке серце — не здобруєш. Тепер тільки такі, як Сонька Твердоступиха, й живуть.

— Не хочу пити чужі слізози, годі про це.

— Колись попомниш мої слова...

Бахурка дуже запечалювалась, що, здається, смуток так і бризне їй зараз із очей. Баба-печеричка, баба-порхавка, не сьогодні, то завтра чорною землею стане, а ти ж дивись, і про неї, про Ганку, задумуєтесь. Хотіла їй подякувати за те, але... не в силі була, чулася роздратованою, бо стара розворушила її незагоєні рани.

— Е-е, бабо, — сказала Ганка, — не журіться. Ще вип'єте на моєму весіллі чарку, бо не до старості йдеться ж мені, а до молодості.

— Смійся, смійся із старої.

І йшла. А Ганка думала про всяку всячину. Звичайно, Сонька Твердоступиха недоброї слави зажила в усіх, що відбила чоловіка від жиці жінки та від малих дітей. І чоловік же зовсім нікудишній — миршавенький, п'яничка, задавака, брехун. Йи-богу, правда, самі тільки штани чоловічі в нього є, а більше, нічого, либо ні. Проте вміє Сонька тримати його в руках. І хоч любити її, хоч не одне проклинає, а є ж такі, що й поважають, аյкже. Бо зуміла для 'воїх дітей батька не батька, а підмогу знайти!

Якось прибігла до неї Бахурка, наче відьма на помелі: засапана, волосся вибилося. Розтуляє рот і тільки зіпає, сказати нічого не може. То Ганка дала їй води закропитись.

— Іди в сільраду... — врешті заговорила.

— Викликали?

— Іди в сільраду. Послухай, що кажу... Там коваль зайдшлив об'явився. Хай до тебе на постій опреділять.

— Чи я дурна, щоб до себе його брати? Ще й сама побіжу просити?

Бахурка вже одзіпалась:

— В кузню його приймуть, а на нього ж колгосп щось даватиме? І хліб, і солому... Зайдшлив!. Може й назавжди зостатись.

Пішла Ганка. Але з-за воріт вернулася назад. Умилася, причесалась. Хотіла й туфлі свої взути, однак зразу ж відігнала цю думку: якби ж хоч вечір був, щоб менше бачило, а то посеред білого дня!

Біля сільради — глиняної хатини на троє вікон — стояло дві молодиці. Ганка підійшла безпечно, не зметикувавши одразу, чого б то вони мали там огинатись. Пізніше зрозуміла, та вже пізно було.

— Є голова? — поспітала, привітавшись.

— О, і їй до голови! — криво посміхнулась Катря Мурашко, дебела дівуля, яка й на кроплі росла, як не кожен на дріжджах виросте.

А тітка Густя тільки зиркнула з неприязнню, гостро так на Ганку — й одвернулась, не обізвавшись.

— Якщо нема, то я почекаю, — мовила Ганка, не рада вже, що послухалась Бахурку

й прилетіла сюди. Бо, либо нь, припізнилась, не першою в черзі стойть.

Жінки мовчали, одвертаючись одна від одної. Нарешті не втрималася Катря Мурашко — довгий язик мала, ніхто ще не одрізав їй.

— А ви чого прийшли, га? — звернулась до Ганки. — Кovalя до вас не пошлють, і не думайте.

— От і пошлють!

Катря зареготала, зневажливо позираючи на її збиті ноги та на червоне, схоже на випалену глину, облоччя.

— Ви ж його не нагодуєте й не опоштуєте, бо маку багато насіяли, мак той треба додглядати. Ви чого прибігли? Щоб об'їдати його, от чого!

— А ти?!. — сполотніла Ганка. — А ти чого? Сучка ти!

— Я не сучка, — спокійно заперечила Катря. — Про це всі знають. І кovalя до нас пошлють, бо в нас є де постелити й нагодувати зможемо.

Усе в Ганці кипіло, вона ж стримувалась. Катря не вмовкала:

— До вас не пошлють, і сам він не захоче йти, бо ви на проклятій Хацапетіпці живете, а наша хата біля кузні.

— І моя хата біля кузні, — тихенько докинула тітка Густя.

Дебела Катря тільки плечима знизала, проте змовчала. Бо до Густі найперше можуть і послати — сама вона, одиночка, і господа в неї чиста, простора.

— А в мене ж діти... — похопилася Ганка, і сама вже була не рада.

— То що? — зразу накинулась Кагря.

— То що? — й собі не стрималась тітка Густя.

А Катря вже сипала горохом:
— Та вони ж йому вуха пообгризають! Хі-
ба він за ними матиме вільну часинку! Краще
вже чоловіка живцем у замлю покласти.

— А ти?!. — сполотніла Ганка. — А ти чого? Сучка ти!

— Я не сучка, — спокійно заперечила Катря...

Тут і надійшов голова сільради Семен Балко, а з ним і вусань незнайомий, у зеленій гімнастерьорці, вицвілій, поношенній, у картузику з обвислим козирком. Був той вусань щупленкий, і руки мав довгі, аж за коліна сягали. Та й вилицями наділила його матінка, наче нагородила.

— А-а, гвардія... — сказав Балко, побачивши жінок. — Чого позлітались? — І його завжди похмуре, наче аж чимось невдоволене лицце стало ще похмуріше.

— Ви нас по одній викликайте, — вихопилася Катря. — Які в черзі.

— Всі за одним, — ледь-ледь усміхнувся Балко, — чи в кожної своє? Ось ви, Ганко, чого прийшли?

Жінка переступила з ноги на ногу. Вже здогадувалась, що отой довгорукий чи не коваль, либо нь.

— Коли влада не проти, — обізвалась, — то, може б, до мене коваля послали на постій, га?

Катря Мурашко вискочила поперед неї, відтрутила плечем.

— Казала мати, щоб до нас!

— І ви за тим, тітко Густе?

Тітка Густя тільки покивала ствердно. Балко бликнув на вусатого, той на Балка. Сказав йому голова:

— Бач, яка ціна тобі в нашому селі?

— Як у недільний день, — погодився той.

— Отже, розходьтесь, дівчата, — мовив голова. — Розходьтесь, бо в нас уже є і стіл і квартира.

— Отакої! — тільки й прошепотіла Катря. Зашарілась несподівано — щоки її морквяним соком зарум'яніли — і хутенько подалась.

За нею й тітка Густя потягнула. Тільки Ганка не поспішала. Голова поглянув на неї запитливо. Мовляв, чого чекаєш? Мовляв, не роздирати ж одного чоловіка, щоб і тобі трохи вділити.

— Хотіла ще спитати вас... — і замовкла, бо з язика жодне слово не летіло, наче заворожило. — От коли ще хтось до села доб'ється, то, може б, до мене, га?..

— І чого б то охота така? — голова підморгнув ковалеві. — Чи не обкрутити збираєшся? Так ти ж багатодітна.

— Куди вже мені. Хай уже такі спритні, як Кат'ка. А до мене б тільки на постій. Як-не-як, а соломи б якоїсь виписали на чоловіка, чи там картоплі, або гороху.

— Оце того ѿ приходила? — удавано здивувався Балко. І до коваля. — А ми ж з тобою, Панасе, думали, що... Ну, добре. Йди вже, Ганко.

Проте жінка не поспішала йти.

— То не забудете? — допитувалась. — Зробите таку ласку?

— Безпремінно, — пообіцяв Балко. І, вже заходячи в сільраду, покрутив головою, кинув: — Ех, баби, баби!..

Поверталася назад, а сорому не відчувала. Ну чого б це їй встидатись? Не красти ж хотіла, не піддурити. Стрілась їй Сонька Твердо-ступиха, бігла з крамниці, перевалюючись із повною корзиною. Лукаво так склада свої губи, схожі на дощових черв'яків, поспитаала:

— То що там виділила сільрада?

Не інакше, як Катрія Мурашко розлескала. Бо тітка Густя не з таких, не повинна б. Не зупиняючись, відповіла:

— Чула, що одбитих будуть завертати, а
так — ні кому не виписують.
І пішла своєю дорогою.

Із сусідами Гомозами можна було б сто років прожити — не посваритись, та якби то все од Ганки залежало! Якби! Старий Гомоз — не чоловік, а картина: носить велику бороду, благообразний, ставний, спирається на костур з мідною бляшкою на кінці. Той костур тільки про людське око, бо старий Гомоз ще в силі: бикові роги, щоправда, вже не скрутить, а потримати — потримає. Бо коло землі не виробився. Скільки його знають, усе біля церкви крутився: то співав там, то попам все підносив, аж поки на церковного старосту вибився. До нього всі сільські баби й бігають, бо того попа щойно вигнали чи відізвали, на зміну йому нікого ще нема, а богомільні ж є, не перевелись іще. От Гомозові й пошана. І не тільки пошана. Коли повернеться з похоронів, з порожніми руками ніколи не йде: неодмінно з мішечком або з корзиною, а там уже — хліб, калачі. Коли соборують кого, одспівують — він перший гість.

Церковного старосту звати Тодосом, а бабу його — Тодосихою. Худенька та згорблена, вона, проте, дуже швидка, схожа на мушку, яка літає й літає, і дзижчить і дзижчить. Бо таки дзижчить: любить Тодосиха поговорити, побазікати, потеревенити. І про Боже згадує, а за-кінчує здебільшого тим, скільки та чого перепало батюшці на Пасху чи на Різдво, на родини чи на хрестини. Що більше дають батюшці, то святіші ці люди, бо біля батюшки і її Тодо-

сові перепадає дециця. У Збаражі говорять, що й Тодосиха могла б правити службу Божу, та не висвячували ні колись, ні тепер жінок на попів, що з жінки за всіх часів одне тільки виходило — попадя, не більше.

Хіба не однаково Ганці, хто в неї сусіди: слюсарі чи теслярі, штунди чи християни? Однаково. Вона до них на подвір'я й ногою ніколи не ступала і не збирається. Але Тодосиха до неїходить, бо криниця в Ганки. Тягне її воду й тягне, носить її воду й носить. Хай. Ні земля від того не збідніє, ні Ганка від того не схуднє. А вода в її криниці гарна — і їсти зварити, і випрати, й голову змити. Така холодна й чиста, що солодкою здається.

Отже, ходять по її подвір'ю — хай ходять, вибирають її воду — хай вибирають. Але на віщо з року в рік подвір'я підкопувати й межу? Тільки навесні візьмуться порати свій город, то неодмінно трохи обійстя вкопають. Раніше з того боку, де їхній город, можна було возом заїжджати, а тепер уже неайдеш, бо Тодосишину картоплю потовчеш і соняшники поламаєш. А як подумати, картопля й соняшники зовсім не Тодосишині, а Ганчині, бо город же на її подвір'я зайшов.

Аж одного разу, коли вже покопали городи, бачить Ганка: наче її город поменшав. І що то за знак? Від поля в неї рів, з одного боку — трав'яниста, висока межа, а з того, що від Гомозів, тільки стежечка. Стала приглядатися до тієї стежечки — а вона ніби не там лежить, щолперше. І справді чи тільки здається? Навіть помацала її, а потім ще раз глянула збоку — не там!

Не інакше, як Гомози перенесли її межу. Тільки додумалась до цього — і вже собою не

могла звладати. Кинулась по заступ і взялася перекопувати, тільки закуріло. І в очах її темніло від гніву, весь світ здавався чорним, як земля, і саме повітря на смак було таке ж, як земля.

Бачила, що Тодос пройшов по вулиці, а чи глянув у її бік, не помітила. А вже через якусь хвилю вискочила Тодосиха. Низенька, зігнута, прикотилася прудкою ласочкою до Ганки. В круглих, як чорниця, оченятах попелясті іскрини мерехтіли, а губи, мов корінчики, — білі.

— Люди добрі, вона межу перекопує! — рипучим голоском проказала так, наче їй справді зверталась до навколоїшніх людей.

Ганка сопла їй завзято вергала землю.

— Люди добрі, вона хоче наш город захвати! — знову проскрипіла баба і оббігла навколо Ганки, немов хотіла дзъобнути їй не могла зважитись. — Оце ж такі тепер злодії, посеред білого дня крадуть.

Вийшов Тодос із костуром, зупинився під хатою, високий, прямий. Тепер баба почала кричати так, наче йому все виповідала:

— Ми старі, в колгоспі не робимо, шануємо церкву їй слово Боже, то нас можна їй кривити! Ніхто за нас не заступиться. Немає тепер правди, розтоптали, ніхто її не підніме...

Вона лементувала їй лементувала, скарги та прокльони сипалися з її грудей, як каменюччя, а старий Гомоз незрушно стояв під хатою, і біла піна бороди тримтіла од гніву. Врешті почали зглядатися їй люди. То Ганка випросталася і сказала:

— Вони вночі орали, то межу перенесли. Їм, бачте, землі більше треба, бо вони голодні.

Тодосиха стояла на своєму:

— Щоб я так жила, як це правда! Та щоб я ногою не ступила. Та щоб стільки світ сонця... От не гріх, що забожусь!

Старий Тодос повернувся й подибуляв до хати. Ганка зігнулась і перекопувала межу. Тодосиха невігавала:

— Люди добрі, ніхто їй межу не перено-
сив, це вона таку ману пускає, щоб обібрать
нас. А щоб ти на рівному спотикалась, а щоб
тобі рідні діти під старість куска хліба не дали!

«Лайся, лайся, — думала Ганка. — А тобі
таки й справді під старість рідні діти нічого не
подадуть, бо не маєш ні роду, ні плоду».

— Твоя мати була жебруща, батько од за-
видків умер, а брат через що перевівся? Бо за-
гребущий був!

«Лайся, лайся, — в думках заперечувала
Ганка. — Хай усі бачать, яка ти свята та божа.
І твій Тодос. Хай посміються з вас».

Тут і Бахурка надійшла. Зразу зметикува-
ла, чого лемент стойть, — і:

— Покликати землеміра треба. А то зчепи-
лисся...

Тодосиха змовкла. Пильно глянула на Ба-
хурку, затрусилася уся, ніби її пропасниця вда-
рила, настовбурчилось усе на ній — не людина,
а колючка в живоплоті.

— А без тебе, Дунько, не звариться? Ти
краще згадай, як твій батько був гарячої ква-
ші напився, що потім ні їсти, ні пити не міг!

Знову з'явився Тодос під хатою, все такий
же прямий, з костуром. Тільки вже костур у йо-
го руці підскакував, наче клював щось. Врешті
обізвався церковний староста м'яким, мало не
єлейним голосом:

— Мартохо, а йди-но до хати, бо маємо
гостей.

Здається, не чула — насідала на Бахурку, сікалась, і в роті у неї було чорно від злости.

— А згадай, скільки вас було в батька, голі завжди ходили, бо не могли постаратись ні на сорочку, ні на спідницю!..

Бахурка ж ні пари з вуст. Стояла сполотніла, спантеличена, тільки зморшки здригались під очима. Прошепотіла:

— Я ж тільки землеміра хотіла покликати.

— Мартоха! А йди вже! — знову гукнув Тодос. — Гості чекають!

Мартоха, видно, й далі лаялася б, та треба було тікати від гріха. Знала, що гостей ніяких нема: то хитрує Тодос, аби не виставляти себе на посміховисько. Пішла. Напівдорозі зупинилася, перехрестилась:

— Настане пора — ти ще гризтимеш ту землю, Ганко. Будеш її гризти, будеш землею запивати й землею дихати.

«Говори, говори, — думала Ганка. — Тільки свого городу й пружка не дам, і півпружка не подарую. Бо я таки й справді землю їм, землею запиваю та ще землею дихаю».

Тодос із Мартохою посунули до сіней — прогалились. Більше й не виходив ніхто. А Ганка перекопала межу і під шнурок протоптала там, де вона й була колись. Натесала кілків, позабивала обухом. І колючини наносила, виклала вздовж. Хай тепер спробує хто-небудь зазіхнути, хай...

Саня схоплювалась посеред ночі, сідала на печі й починала плакати. Спершу плакала тихенько, наче зітхала крізь сльози, далі ж ридала голосніше. Сльози котилися по личку, вона й не витирала їх, тільки дригала та скукала ніж-

ками, наче хотіла стуснути когось невидимого. Ганка пригортала дитину до грудей, гладила, щось шепотіла на вухо, але Саня плакала й плакала, ніби то не її голубили.

— Доцю, ну що з тобою? — запитувала.

Саня не відповідала. При світлі каганчика-блікавки її очі здавалися нетямковитими, зовсім чужими.

— Може, тебе в грудях болить, га?

Соня заперечно хитала головою.

— То, може, головка? Чи руки? Чи ноги? Ну, скажи, що з тобою?

Саня все крутила головою: мовляв, нічого не болить. Потім вставала, зводила руки, наче хотіла лізти на стіну. Ганка обнімала її, проте Саня випручувалась, кидалася в куток, обмачувала стіни, дивлячись у стелю.

— Може, вона голодна? — підказував Іван. Вони з Толиком прокидались і, світчи глибокими нажаханими очима, прислухались до того плачу.

Ганка давала дочці скибку хліба — не хотіла брати. Відпихала, наче боялася обпектися.

— Може, яблуко хоче? — підказував і Толик.

Відпихала і яблуко. Наливали молока в чашку — теж відмовлялась.

— Що ж ти хочеш, доцю? — кусаючи з муки пальці, запитувала Ганка.

— Лі-лі... — починала белькотати Саня.

— Що? — заглядала їй у рот мати.

— Лі-лі...

— Та що ж?

— О, та вона ж хоче мій літачок! — скоплювався Толик і біг надвір.

Повертався з дерев'яним двокрилим літачком, витвором його ж рук. Був він із бляшани-

ми пропелерами, з алюмінієвими смужками по боках, з червоними вірками.

Саня брала цяцьку, розглядала пильно. Плакати переставала, тільки схлипувала. Та й схлипувала все рідше, згодом засинала, притулившись до матері, і Ганка дякувала Гостподів Богові, що вона нарешті вгомонилась. Хлопці теж засинали, і мати з несподіваним болем прислухалася до їхнього дихання, молячись у думках, щоб нічого не приключилось з ними.

— Саню, — зверталася мати вранці, — чого ти плакала вночі?

— Плакала? — перепитувала Саня, знизуючи плечима, ѹ по її смаглому личку проскакувала ніякова усмішка.

— Тебе не пече в грудях?

— У грудях? — перепитувала Саня.

— Чи ти чогось боїшся?

— Хм... — тільки ѹ відповідала Саня.

— Ти більше не будеш, добре?

— Угу, — обіцяла.

Проте наступної ночі все повторювалось спочатку. Саня знову схоплювалась посеред ночі, знову плакала. Німий жаль оповивав Ганку, коли дивилася, як спотворюється од ридань дитяче лице, як корчиться губи. «Хай твій страх перейде на мене, — шепотіла, намагаючись узяти Санині долоні в свої. — Хай перейдуть на мене твої болячки. А коли хто наврошив, нехай те вроціння перекинеться на ворогів наших».

Але ѹ благання не помогали. Іван і Толик, прокинувшись, підказували з тапчана:

— Може, ѹ знов літачок принести?

— Або діряве пуделко?

— Чи трибики?

— Може, автоматне дуло?

Сані не хотілось ні того, ні того. Очі ѹ на-

ливалися жахом, страхами, пусткою, здавалось, вони нічого не бачать або ж бачать те, що всім заказано.

— Дати води? — запитувала мати.

Саня, нарешті, ствердно кивала. Іван приносив їй води. Сестра починала відпихати рукою.

— Може, тобі свіжої з криниці принести?

— Угу-у-у...

Іван біг до криниці, витягував відро холодної води й хутенько мчав до хати. Саня, цокочучи зубами об вінця чашки, випивала трохи і, глибоко схлипуючи, засинала. Але не міцно: розпллющувала очі, мацала рукою, чи лежить біля неї мати, здригалася всім тілом, пацалася ногами, наче когось одганяла. Ганка всією душою вловлювала той дрож, вона хотіла б переманити його на себе, але...

Треба було щось робити. Бо Саня худла, жовтіла, сама тільки шкіра та кості. Але що було робити? До кого не зверталась, кому не розказувала, всі радили різне. Одне радило каганця не засвічувати, коли дитина прокидається, інше — вікна запинати ряднами, щоб місяць на неї не світив. «Але ж не світить на неї, бо Саня на печі спить», — говорила Ганка. «Затуляйтесь, щоб його і поблизу не було в хаті».

Ганка і затулялась, і каганця не світила. Здавалося спершу, наче помогає. Але то тільки здавалось: Саня як мордувалася щоночі, так і далі було. То послухалася інших порадників — травами взялась лікувати. І не просто травами, а їхнім димом. Бахурка десь діставала їй різне зілля, наче аж по сусідніх селах за ним ходила, а то й на далекий хутір добиралась до якоїсь знаючої жінки. А вже Ганка те зілля клала

на вугляки, воно починало тліти, і такий однього дурманний та ніжний дух ішов, що аж млосно ставало. Виганяла хлопців із хати, наривались посеред долівки рядном і вдихали той дим та пахощі. Саня аж зажмурювалась од утіхи. Запитувала:

- Це ти мене обкурюєш, мамо?
- Обкуррюю.
- Так, як садок навесні обкурюють?
- Як садок навесні...

Начебто на перших порах помагали трави, — так здавалось Ганці, — але Саня як плакала, то й не переставала.

— Наслано, — говорила Бахурка. — Це в когось такі недобрі очі. Це вони винуваті, не інакше.

- Та які там очі...
- І не кажи! Бо коли дитину відлучають од цицьки не один раз, а двічі, то в неї неодмінно лихі очі. Воно виросте, може навіть і не знати само про те... Хто ж це на неї так подивився? Чи не з Гомозів котрє?
- Може, й з Гомозів...
- А хто до вас додому часто ходить?
- Ніхто не ходить. Ото тільки ви навідуєтесь, бабо.

Бахурка кліпала безвійми повіками:

- Ганко, побійся Бога, хіба ж це я насала?
- А хіба я про вас кажу?

Добре, що порозумілись. А то Бахурка з гонором, їй образитись — як краплину води випити. Порозумілись і стали міркувати: якщо це наслано, зурочено чи переляк там, то треба було б шукати бабу-шептуху. В їхньому Збаражі, либонь, немає таких, що знаються на цьому ділі. Колись наче були, та попереводились

чи попричоювались так, що ніхто про них не знає. І начебто, подейкували, стара Тилимона-ха замовляла колись болячки, що загоювались, ніби їх і не було, але ж то болячки на тілі, та й давно вже про Тилимониху такого не кажуть. А ще хто є такий? Здається, нікого... Е, перевелися люди, перевелися!

Напитали шептуху аж у Польовій Лисіївці. Начебто живе там із старою своєю матір'ю літня жінка, котру кинув чоловік, повіявшись до молодшої. До цієї літньої жінки топчути і топчути стежину люди з усіх усюд. Вона нікому не відказує. Коли до неї додому прийдуть, зарадить, коли попросять у сусіднє село, теж прийде. То кликати чи ні? Ганка не роздумувала: кликати.

Бахурка сама ходила в Польову Лисіївку, сама й привела ворожку. Була це висока, худа жінка з довгими руками, всіяними ластовинням. Обличчя витягнуте, очі — глибоко посаджені, некліпливі й пильні. Коли Ганка побачила її вперше, то щось обрвалося в грудях, занизило й заболіло, і вона відразу відвела погляд. А щось шепнуло їй на вухо: ця жінка поможе.

У шептухи виявився м'який, лагідний голос. Таким голосом могла говорити жінка, яка вмістила в собі доброту всього світу. У Ганчиних грудях так і відтануло.

— Заходьте, заходьте, — припрошуvalа, почуваючись у власній хаті, наче в чужій.

Шептуха мало головою до стелі не сягалася; зорила навсібіч з проникливою ласкою. Підборіддя в неї було схоже на плескачик, до якого знизу причепилася бурулька.

— А де ж це ваші діти? — поспітала.

Тут і Саня навинулась до хати. Шептуха погладила її, і нагнувшись низенько, сказала:

— Гарна дівчинка... Буде в тебе здоров'я, буде й сон, усе в тебе буде. — І до Ганки: — Є у вас ніж? А яєчко?

Ганка подала ніж і яєчко. Шептуха попросила склянку з водою. Хутенько принесли їй склянку з водою. Саня стежила за всім тим заворожено.

— Візьміть її на коліна й самі сядьте на лаві.

Ганка сіла на лаві біля столу. Запитала:

— Може, вікно затулити?

— Не треба. Хай сонце світить. — І, піднявши в правій руці ніж, перехрестила Саню. Так прямо тим ножем і перехрестила. Ганка хотіла поспитати — а навіщо то, але вчасно прикусила язик. Бо коли вже покликали людину, то вона знає, що й для чого чинить.

Шептуха виганяла із Сані злій дух. Качала яєчко на голові, навколо голови, грудей, спини, навколо рук, ніг. Потім од самої маківки до п'ят наче щось здмухувала, спльовуючи.

— Викликаю тебе з голови і з-під голови, з волосся і з-під волосся, з очей і з-під очей, з вуха і з-під вуха, з мозку і з-під мозку, зубів і з-під зубів, з кісточок і з-під кісточок, з пальчиків і з-під пальчиків, з колінця і з-під колінця...

— Йди туди, де вітер скучає, камінням перекидає, піском пересипає, водою переливає...

— За другим разом, за Божими словами...

Саня уважно слухала. Баба-шептуха здавалася їй людиною не з цього світу. І ніж отой, і куряче яйце. Коли шептуха молилася, то позіхнула, — і це чомусь найбільше вразило Саню. Але за весь час вона не зронила жодного слова.

Шептуха, нарешті, після всіх казань узяла

склянку з водою, вдарила яйцем з одного боку, потім з другого: так, наче хрестила воду. Потому вдарила дужче, шкаралупа розбилась, і яйце витекло в склянку. Шептуха стала все те розглядати навпроти світла.

— Дивіться! — сказала вона майже урочистим голосом.

Ганка з Бахуркою несміливо підступили до неї. Саня ж сиділа, не зводячи погляду з жовтка.

— Дивіться! — повторила шептуха. — Бачите?

Як Ганка не приглядалась, побачити нічого не могла. А Бахурка, хоч у неї і слізозовиння текло, таки, здається, щось помітила, бо сказала:

— Ага...

Ганка здивовано зиркнула на неї: мовляв, що ви там побачили, бабо, покажіть і мені. А шептуха тим часом прафвила далі:

— Дитина дуже злякалася. Переляк цей задавнений... О-о, бачте, як він піднявся вгору? Як сплив? Блищить ото?

Ганка й справді помітила, як із жовтка піднялись угору й коливалися два тонесенькі сріблясті димочки, увінчані зверху білими блискучими пухирцями. Один димок був менший, то й пухирець на ньому менший, а на більшому — як горішок. Димки тремтіли — шептуха крутила на всі боки склянку в руці — і з них осідали на жовток золотисті крупинки.

— Задавнений страх, о, який задавнений. Кого ж це вона злякалась, га? Ніяк не побачу, бо ховається... Якийсь чоловік, із рушницею... І в шинелі... Німець, добре вже бачу, що німець.

Бахурка зітхнула й витерла слізозу.

— А хто ж іще, — сказала.

Ганка ж, хоч як приглядалась, та не тільки

німця, а й шинелі, та й рушниці помітити не могла. Але на те баба й шептуха, щоб заговорювати, виливати, ворожити.

— Що, справді перелякалась у війну? — спитала шептуха в Ганки.

— Та було, — погодилася. — Як німці відступали, то ми спершу в Збаражі переховувались по погребах, а потім у Нову Греблю тікали. Посеред ночі бігли полями. Старші хлопці то начебто нічого, а вона, ще зовсім дрібенька, плакала. Я її на руках тримаю, а вона виривається і бігти кудись хоче, та все од мене, та все кудись у поле.

— Задавнений переляк, — знов нагадала шептуха, — чом раніше не виливали?

— Бо не було з нею такого, як тепер.

— Оце яйце винесіть зараз надвір і викиньте, щоб його собака з'їв або кіт. Добре було б, якби собака з'їв.

Ганка хутенько скочила надвір. То завжди по її подвір'ю повнісінько товчеться всякої голодної собачні, а тут хоч би один. Бігти шукати по всенікому селі? Вилила біля рову, а сама — назад.

— Давайте дитині проскурку натщесерце і свячені води пити. Є у вас проскурка?

— У мене є, — мовила Бахурка. — І свячені води трошки є в пляшці за Матір'ю Божою.

— Ти, Саню, йди надвір, — сказала Ганка. І коли Саня — задки, озираючись на шептуху, — вийшла, то запитала в гості: — Ви ж тільки признайтесь... Поможе? В мене цих дітей троє, але кожне дороже, за всяких гроші дорожче.

— Поможе, — запевняла шептуха. — За першим разом, може, й не дуже позначиться, бо задавнене, але я ще прийду.

— Спасибі ж вам, не знаю, як вас звати... Ато мое серце на кусочки розривається, а душа болить щодня і щоночі, немов посолили її. Росте ця дитина — й отак мучиться.. Спасибі ж вам... Ось у мене трохи грошей є, візьміть, а це сало старе, пожовтіло геть зовсім, буде вам борщ засмачувати.

Шептуха сало взяла, а від грошей відмовилась:

— Багато брати гріх. Моя мати гнівається, коли я з людей багато беру. Ото на прохарчування — й годі.

— Та беріть, — наполягала Ганка, — Господь не образиться на вас, бо це ж вам од серця.

— Ще прийду — ще дасте, а так зразу багато брати не годиться. Не може наживатись на чужій біді.

І не взяла. Так і пішла з обійстя, висока, худа, тримаючи під пахвою загорнутий у чисту ганчірку шмат сала. Поміж городами вибралася в поле й помаленьку зникала в теплій далині, аж поки схovalася за горбком. Саня, причавшись за хлівом, стежила за нею, так нічого й не зрозумівши: чого вона приходила, що ото шептала, навіщо розбивала яйце?

А в Бахурки як засяяв на обличчі побожний вираз, то так і не прочах. Сказала:

— Не взяла. Я чула, що вона в якусь секту ходить, а там забороняють.

— У секту? — не повірила Ганка. — А чого ж до Бога звертається?..

— Видно, що Божа секта.

— Скажіть, бабо... Ви й справді бачили.. і рушницю?..

Бахурка дуже пильно подивилася на Ганку. Аж примружилася, і губи її тоненікі стали, як павутинка.

— Бачила, — твердо сказала Бахурка.

«Ти бач, — подумала Ганка. — І є ж ото люди як люди, що на всьому знаються, все помічають, а я...» Вголос мовила:

— Спасибі й вам.

— Нема за що, — відповіла Бахурка і пішла з двору. Пішла так, як ото шептуха недавно: високо задерши голову, рівно. І Ганка дуже поважала її в цю вхилю.

Ворожка ще навідувалася кілька разів. Заходила в хату з чистим сяянням на лиці, з добротою в очах. Саня на неї вже чекала. Прислушалась до лагідного голосу, намагалася помітити щось у себе «на пальчиках» і «під пальчиками», «на ліктях» і «під ліктями», проте нічого не бачила. Шептуха зверталася до Бога, до святих, спроваджувала нечистий дух у пустелю, де вітер скучає, піском пересипає, а потім, здійнявши догори веснянкуваті руки, молилася.

— За третіми разами, за Божими словами...

— За четвертими разами, за Божими словами...

— За п'ятими разами, за Божими словами ..

У неї було багато тих разів та Божих слів, вона вперто хрестила Саню ножем, котила куряче яєчко по голові та навколо голови, по грудях та навколо грудей, по руках та навколо рук, спльовувала, щось іздмухуючи то з лівої Саниної ноги, то з правої. Потім, хрестячи яйцем вінця склянки, випускала у воду жовток з білком, наставляла склянку проти світла й казала:

— О, дивіться, бачите?

Ганка нічого не бачила. Ну коливається у воді розбите яйце, ну, нібіто крутиться щось догори. Але Бахурка, що приходила на це ворожіння, завжди відповідала:

— Ага!

— Підіймається, підіймається догори! Бачите? То дим од бомби! І скільки ж його багато! Задавнений переляк, але добре, що вийшов дим, я боялась, що він уже не вийде. Ну що, правда ж, їй уже легше?

— Легше, — стверджувала Ганка. — По ночах не плаче, не лізе на стіну, як перше. Тільки іноді тремтить, наче перемерзла на морозі.

— Проскурку давали?

— І проскурку, ѹ свячену воду, — встравала Бахурка.

Коли шептуха прийшла востаннє, то, показуючи склянку з розбитим яйцем, сказала з тихою радістю.

— О, гроби вийшли! Бачите? Дуже добре, що гроби вийшли, бо від них уся біда. Один гріб то добре видно, а другий лиш видніється. Бачите?

Ганка нічого не бачила. А Бахурка:

— Ага!

І в останній свій прихід шептуха майже нічого не взяла. Хіба що миску драглів. А кілька карбованців Ганка ѹї тицяла в руку — не захотіла брати. Сказала, що гріх, сказала, що мати на неї сердиться за великі побори...

Сані справді-таки помогло. Не творилося з нею такого, як колись, не треба було вгамовувати посеред ночі ні холодною водою, ні цяцьками. І їсти стала краще, і з лиця погарнішала, а то вже так була змарніла і схудла, що хоч очі заплющуй, аби не бачити. Й роздумувала Ганка: ну, як це воно на світі ведеться, що мутилася її Саня, а ворожка прийшла, пошептала — й минулося. І хоч вона, Ганка, не бачила ніяких гробів, а може ж, були вони, бо помогло

ж, помогло! И бомби не бачила в склянці, й рушиці, а, мабуть, було воно все!

Бахурка їй після того напучувала:

— За шептуху нікому не признавайся, бо тепер із цим строго.

Та вже ж, що строго...

— Узнають, що кликала до своєї дитини, то сама лиха не обберешся, і жінка начуватиметься.

Щороку одне й те саме — турботи про паливо.

Добре, що біля Збаража залигає торф. У колгоспі є два такі місця — одне називається Рудою, а друге Лісками. Від збаражчан почуюш: «Оце збираюсь копати торф на Руді». Або: «Рив ту землю під Лісками, рив, а там не паливо, а саме тільки тъху». Руда — ближче до села, майже в селі, торф тут корінцеватий, коли висохне, то жовтіє, займається легко, жар од нього кріпкий. А той, що під Лісками копають, сохне повільно, ну зовсім по-ледачому сохне. І глинистий дуже. А глини скільки в піч або в грубу не поклади, з неї ні вогню, ні жару. Зовсім кепський торф під Лісками.

То копайте на Руді! — скажете збаражчанам. Скажете, ніби вони й самі не знають, що під селом кращий. Знати знають, але не кожному дозволяють біля села. А нащо той дозвіл, скажете збаражчанам. І вони такої ж думки, що дозвіл не потрібен, можна без нього (раніше й справді без дозволу копали), та правдінню колгоспу видніше. А воно вважає по-своєму.

Як же беруть дозвіл? По-різному. От, примером, бачить чоловік, що вже й по весні, що

літо пече-пече, а там і осінь. Чим же його палити зимою? Ну, вистачить на якийсь час бараболиння, що на городі збереш, чи кукурудзиння, чи соняшничиння. Зрубаєш на межі кущі повію, бо вже так порозросталися, що скоро вовки в них витимуть. Але ж — це все. Лісу тобі не випишуть, бо в минулому році виписували, а сам красти не підеш, бо наче ж не із злодійського роду. Отак розміркувавши, бачить чоловік, що одна йому дорога — до контори. А в конторі сидить голова колгоспу Дробаха, вічно невдоволений і собою, і людьми, бо завжди в нього нічого не клейться.

— Драстуйте, — каже чоловік.

— Драстуй, — одказує Дробаха. — Що доброго?

— Доброго? Хм... А може, поганого?.. Хм...

— Щось просити прийшов?

— Та палива б...

— Ні хмизу, ні гілляк — нічого!

— Та нащо нам ті гілляки... Якби хоч торфу.

— Копай. Під Лісками.

— Хм... Але ж далеко... Перевезти важко. Якби на Руді.

— Всі на Руді хочуть. Не бачать, що там ще на день-два... А ти, крім того, й хитрий. Півтора року хто на цукровому заводі в Корделіївці робив? А тебе до колгоспу тягли, тягли...

— Жінка ж моя з колгоспу не виходила...

— Боялась, що землю відріжуть!

— І діти помагали...

— П'д Лісками!

От і все. Копай під Лісками і не думай схітрувати. Бо коли, Господи сохрани, спробуєш на Руду влізти, то потім біди не обберешся:

однаково Дробаха довідається — чи сам, чи хтось докаже, а коли вже довідається, то й викопаний та висушений торф забере. Потім твоїм торфом у конторі чи в клубі всю зиму палитимуть. Або в школу завезуть, адже колгосп зобов'язаний забезпечувати школу паливом!

У Ганки по-всякому виходило. Виходило так, що і її під Ліски посилали, її копала вона там, бо хіба проти вітру плюватимеш? А одного разу її під Ліски направили, а вона — на Руду! Яка сварка тоді закипіла! Дробаха сам приїхав забирати її торф, а вона не дала! Що він покладе грудку торфу на віз, то вона зніме. Що він покладе, то вона зніме. Чим ій не погрожував, а Ганка все свій торф знімає, тільки він покладе. Нічого вже ій було не страшно. Ні кари ніякої не боялась, ні погроз.

Так тоді все й закінчилося — Ганка разом із дітьми, побравши мішечки, переносили свій торф додому, сковали трохи в хліві, а трохи на горищі. Й поприсипали сміттям.

А то покрали були одного разу в неї торф. На Руді ж таки. Чималу тоді яму вивергала вона з дітьми, її торфу натрапила на кілька штихів, не на один чи на два. Раділа — не доведеться взимку журитись. Не раз навідувалась до нього, перекладала, аби добре сох, і вже на обійтія своє мала перевезти, щоб там досихав, аж приходить якось — нема торфу, тільки бліді латки поміж травою, там, де лежав. Покрав хтось. Під'їхав возом, а може, й двома, ось і сліди. Куди ж вони ведуть? До дороги по тих слідах дійшла, а там хіба вистежиш, коли походжено по ній і поїждено?

І все-таки знайшла Ганка свою пропажу. Не вона була б, якби не знайшла. Ходила по дворах, приглядалась, у кого що й де лежить.

Уже ген-ген під осінь натрапила, коли похолодало, коли торфом стали палити. Зайшла вона до одного доброго чоловіка (її-Богу, доброго, нічого лихого про нього не сказала б) щось попросити чи запитати. Аж зирк — лежить біля печі торф! Ганка одразу впізнала його, бо коли різала, то на кожній штуці залишала: поズовжню смужку заступом проводила... Підійшла Ганка близче до печі, зігнулась — так і є, ось ще одна позначка, й ось...

— Моїм торфом, бачу, палите... — наче аж задерев'янілим язиком сказала Ганка.

А чоловік той таки добрим був, не став кричати, з кулаками не кинувся, з хати не вигнав, а тільки поспитав спокійно і теж наче не своїм голосом:

— То це, кажеш, твій торф?

— Ось і позначка.

— Справді, хтось наче заступом дирнув...

— На кожному таке. Ось і ось... Як же це?

— Ото ще халепа! — добрий чоловік уявився чуприну скубти. — І як же це воно? Не інакше, як хтось наврочив. Заскочив я посеред ночі, бо хіба коней удень допросишся, і наче ж до своєї ями під'їхав... Жінка моя каже: «Дивися, скільки торфу привіз, а там іще лежить. Чи не чужого прихопив?» Я теж подумав, що чужого, навіть у людей розпитував... Ніхто не казав нічого вам?

— Не чула...

— Ото ще! — бідкався добрий чоловік. — До вас не дійшло?

— Не дійшло...

— Ото в нас люди! Ніде нема таких людей, як у Збаражі! — взявся добрий чоловік лаяти своїх односельців. — Ти, Ганко, не переживай, че думай нічого такого... Привезу я тобі торф.

Як воно твоє, то й пользуйся ним. Сам привезу!

Чекала день, чекала тиждень, чекала три тижні. І хоч мулько на душі, щоб іти й нагадувати про свій торф, але пішла.

— Часу не мав! Усе ніколи й ніколи, ма-
буть, не стане часу, щоб і померти. Сьогодні привезу! — запевнив добрий чоловік.

Таки привіз. Не сьогодні, як обіцяв, а десь через тиждень. Ганка побачила його у вікно, високочила надвір, а на возі — ну кілька мішечків того торфу лежить, не більше.

— А решта ж?.. — Ганка до нього.

— Яка решта? Нема більше. Забув сказати жінці, от вона й налила вашим торфом. Още стільки зсталось... — і знову скучеться в чуприні, аж дивитись на нього жалко.

— Стільки? — сполотніла Ганка.

— Не гріх, що забожусь. Усе повизбирував, що з позначками. Більше нема. А свій не буду ж вам віддавати, бо що самі кластимем у піч?

Підважив плечем івіз, висипався той торф, і поїхав добрий чоловік. Так Ганка й не посварилася з ним. Бо нашо сваритись? Коли людина добра, то вона завжди може стати в пригоді. А спробуй про такого іншим сказати слово кривеньке, ніхто не повірить, ще й про тебе саму поголос пустять, що оббріхуєш!

А трапляється таке, що... От хоч би як Ганка заприязнилася з лісником Чуприною.

По в'язку ходять коли як. Коли — по одному чи по двоє, а коли — і більший гурт збирається. Але більший гурт — завжди гірший, бо юрмами ходити по паливо не з руки: з колгоспу побачать, то сварятися, і в лісі вас видніше й чутніше. Найчастіше Ганка ходила по в'язку з дітьми. Ото поберуть мотузочки, по-

підв'язуються і гайда! А коли не з дітьми, то з Бахуркою. Баба, бува, ще не зоріє, постукає у вікно. Повертаються з лісу, коли сонцеходить. Ганці не вазьди й випадає, щоб у будній день до лісу звинутись, то вони вже тоді на неділю змовляються. Але в неділю не дуже зручно — у вихідний багато жінок та дітей готують свої мотузочки.

Однієї неділі Бахурка зайшла до Ганки, взяли дітей із собою і подались. Поки вийшли за село, то ще кілько розділько молодиць до них приєдалось, от і лелечий ключ. А лелечим ключем визбирувати хмиз у лісі — краще не визбирувати, бо одне з-поперед одного намагається виходити.

Никали поміж деревами, діти квасець рвали, оскуму собі набиваючи. Вже в'язки були готові, ладнались додому йти, аж тут із-за лози, що над глухим озеречком, і вийшов Чуприна. Попереду собака ступає, чорний, з ощиреними іклами, а сам Чуприна в картузі з лакованим козирком, а на плечі — рушниця. У жінок ноги й пооднімались, бо самі вже знали й од інших наслухались, що краще в лісі з Чуприною не здібатися: не помилує ні кума, ні свата, ні рідного брата.

— З неділею вас, баби! — голосно так по здоровався Чуприна, наче вони це не в лісі зустрілись, а на базарі.

Ніхто йому не відповів. Чуприна всміхнувся. Був схожий на цигана, носив бороду, з нагрудної кишені в піджаці виглядав червоний олігець і записник.

— То мовчите? Чого ж це? — допитувався лісник. — Рідну мову забули? Чи зневажаєте мене? Га? Зневажаєте?

— Де там! заперечила Бахурка, сподіваючись піддобритися.

— Ото ж то! — погодився лісник. — Чому ж тоді не вітаєтесь?

— Здрастуйте! — мовила Бахурка.

— Отак, отак! — усмішливо зирнув на неї лісник. — Що ж це ви в лісі поробляєте?

— Квасець рвемо... — кинуло котресь із Ганчиних дітей.

— Авжеж, — підхопив лісник. — I свіжим повітрям дихаєте.. А чиї ото в'язки, га? Правда ж, не ваші?

Хтозна, що йому відповісти. Скажи, що наші, — погано; скажи, що не наші, — ще гірше, бо позабирає паливо зразу ж, без зайвих балачок. О тому-то й змовчали жінки.

— Ордери на паливо маєте?

— Які там ордери! — буркнула Ганка.

— А без папірця нільзя, — сказав Чуприна. Наче й не гніваючись сказав, а лагідно. — Це слід затямети. Ліс не колгоспний, а державний. Обкрадати державу — це обкрадати самих себе. Хіба ж ви станете обкрадати самих себе?

— Хто ж себе обкрадатиме, — погодилась Бахурка.

— Ну, а коли не хочете обкрадати себе, то розв'язуйте в'язочки.

Проте ніхто не послухався.

— Як це так? — обізвалась Ганка. — Ми не обкрадаємо. Ми падалішне позбирали, воно однаково зогнило б... Хіба держава од нього розбагатіє?

— А ти ж думала! Ти візьмеш гілляку, а вона, — показав на Бахурку, — потягне дерево...

Всі глянули на Бахурку, наче вона є справ-

ді здатна була поцупити ціле дерево.

— ... ось нічого від лісу й не зостанеться,
— закинчив Чуприна.

— Стояв і ще стоятиме, — відрубала Ганка. — Наша держава не бідна. А коли вже така злиденна, як ви кажете, то від однієї хворости-ни не розбагатіє.

— А це ж хто тобі таке сказав? — глумливо поцікавився Чуприна.

— Сама знаю!

— Ну що ж...

Він дістав із кишені ножик, і не встигли жінки отяmitись, як лісник поперерізував їхні мотузки й порозсипав в'язки. Тільки ступив до Ганки, щоб і її мотузок перерізати, як вона стала до нього боком і крикнула до своїх дітей, що стояли oddалік:

— Іване! Саню! Толику! Закидайте паливо на плечі — й гайда!

Діти хутенько послухались. Ганка й свою в'язку вхопила. Чуприна трохи наче аж отетрів. Потім кинувся вперед, собака скочив за ним, обігнали дітей і зупинили їх. Чуприна підійшов до кожного з них — і хмиз миттю опинився на землі. Ніхто з дітей не заплакав, та коли лісник знову підійшов до їхньої матері, то в Сані виступили слізози.

Ганкою тіпало. Вона кинула в'язку і, стиснувши кулаки, пішла назустріч лісникові. Собака загарчав.

— А ти сукав ті мотузки, що порізав? Га, песиголовцю? — кричала на нього, наче аж ударити збиралась. — У мене їх так багато, що ти можеш р' зати? Щоб тебе різalo по живому, щоб тебе по душі смугувало!

Чупринині губи ледь здригалися — щось схоже на усмішку ковзало по них.

— І в тебе ото руки не повсихають, коли ти чуже добро збавляєш? Бузувіре семиголовий, іроде окаянний! У тебе не серце, а дуля в грудях! — Ганці аж самій стало смішно, як сказала, і миттєвий усміх перекривив їй уста. — Чи думаєш, моїм дітям оце міле, що в ліс по в'язку ходять? Думаєш, я б посыдала? Чи сама ходила? Глянь на свого собаку: він кращий за тебе, бо хоч гарчить, зате не чіпає нікого! А ти не гарчиш, а зразу за горло! Ото як поперізував мотузки, так і позв'язуй! Поскручуй! Бо ми тебе тут як зв'яжемо, як скрутимо, то й холера тебе візьме!

Чуприна помацав рукою рушницю, чи на місці вона, і хотів щось сказати, бо вже й рота розкрив, та тільки глюнув спересердя й поліз у кишенню по цигарки. Ганка замовкла, дихала важко. Чуприна закурив, знову щось хотів сказати — і повернувся та й пішов у ліс. Собака присів на задні лапи, поглянув на хазяїна, потім на жінок і чкурнув навздогін.

Чуприна зник, наче його й не було. Перша оговталась Бахурка, вона перехрестилась і сказала:

— Свят, свят, съят! Що ж тепер буде?

Ганка й на неї кинулась:

— Заміж вас оддадуть, бабо! Що ж іще буде!

Бахурка образилася:

— Куди вже мені за тобою!.. А тільки навіщо ти так із ним? У нього ж і собака.. Він не простить — це, може, пішов заявляти...

— На мене не заявити, а на вас, бабо, може, й заявити.

Бахурка ще дужче образилася:

— А це ж чого так? Хіба я більша злодійка, ніж ти? Я сама прийшла, а ти навіть з дітьми!..

— На вас заявить, бо маєте довгий язик!

Що ж було робити з в'язками? Покинути? Але ж стільки праці доклали, щоб назбирати! Вони покинуть, а хтось із спритників натрапить, і віть не подякує Й забирати теж небезпечно. Бо коли ще раз перестрінуть їх, тоді вже не порятуватись.

— Ну, ви як хочете! — сказала Ганка. — А я свою зоставляти не буду. Діти! Скручуйте своє мотузя та лаштуйте в'язки!

На них дивлячись, інші теж почали зв'язувати. Хоч і страшно, та що вдієш! Сім раз не вмирати. Та ще й вдячні були Чуприні, що хоч мотузки попередізував, але з собою не збрав.

А з Чуприною ще якось Ганка здібалась. Та не в лісі, ні. Вже хурделило, вже лежало по городах снігу, як біди, з хати носа не вистрошиш, справжня зима тоді почалася зразу, навіть дощі осінні не йшли. Сиділа Ганка з дітьми на тапчані, квасолю лущили чи горох, аж тут лід вікнами кінське форкання, скрип саней. Мабуть, хтось мимо проїхав, подумалось, як за хвилю заходить до хати незнайомий чоловік, у кожусі, у валінках, а на бровах білі кучугурки сяють.

— Доброго дня! — привітався аж занадто голосно. — Не впізнаєте?

Ганка таки не впізнала. А Саня візьми й пискини тихцем:

— Це ж Чуприна...

Справді, він. До гостей Ганка не звикла, а до таких, яких вона не знає, то й звасім. А приїхав він тоді до неї неспроста, повнісінькі сани гілляк привіз, грабових, грубих. Ганка спершу відмовлялась, ніби не має чим заплатити, хай би комусь іншому продав, то Чуп-

рина навіть розгнівається, сказав, що грошей йому не треба, що це він так привіз.

— Так? — не тямила Ганка, коли вони стояли надворі, а їх припорошувало снігом. — Хто ж це сказав?

— Та це я сам, од себе, — втолковував лісник.

— А що, всім розвозять? — допитувалась.

— Та ні, не всім, це я тільки вам.. Пам'ятаєте, тоді в лісі? Кріпко я розстроївся, ніяк не міг забути ні вас, ні дітей. Служба така в мене, хай йому грець! — Він, здається, був напідпитку, бо говорив гаряче, та й перегоном од п'яного несло. — Сам знаю, що лають, а хіба мені інакше можна? Інакше не дозволено.

— А я думала, що всім розвозять...

Гарного палива привіз тоді Чуприна, вистачило надовго, а ще торфу трохи було, то так тоді зimu й перекапали.

І пізніше ходила Ганка по в'язку. Та якось виходило, що не зустрічалися більше в лісі з Чуприною. Інших жінок, розказували, перестрівав, різвав мотузки, одбирає хмиз, а от Ганку чи Бог милував, чи сам Чуприна старається обминати...

Збаражчани давно вже без колгоспу жити не можуть. От візьміть та виженіть одного з артілі, хай би спробував сам викручуватись, то людина, їй-Богу, голоблі зразу повернула б нарад, просилася б.

Бахурка давно вже не в колгоспі, бо стара зовсім, та чомусь іноді ще числиться колгоспницею. Іноді вона колгоспниця, а іноді — ні, а запитайте в неї, коли саме так, а коли інак — і сама не скаже. і не тому приховає, що по-

тайна, що з усім криється од стороннього ока, а тому що й сама не знає.

Як це може бути? Міркуйте самі.

Усі харчі, пригаси всі виходять, як знає кожне, саме перед весною. Ще не наступила весна, ще тільки сонце підбивається вище, сніг і не тане, тільки блишить немилосердно, — отоді-то в комірчині, якщо вона є в кого, й стає порожнью. І в Бахурки теж. Ну, вона по позичках. У того жменю пшона, в того жменю борошна, от якось і перебивається, а хіба старій бабі багато треба? Й як тому горобцеві: аби клюнути що-небудь.

Але не напозичаєшся. Одне тобі дастъ, друге тобі дастъ, а третє так подивиться, що з душі верне. А четверте — либонь, найдобріше, бо й усміхається гарно, і в очі щиро дивиться, — єзьме і запитає:

— Ви, бабо, колгоспниця?

— Колгоспниця. До війни так наробылась, так наробылась...

— От і добре. Підіть до Дробахи нехай в'їдіть вами щось випише. Таким, як ви, не відмовляють. Не будете ходити й просити. А то знаєте які в нас люди? Дати дастъ, а воно в горло не полізе...

— Ваша правда, — погоджується Бахурка.

— А випишуть вам у правлінні — своє матимете. Бо ви людина заслужена, в пошані, вас кожне знає.

Бабі й гриємно, що про неї таке кажуть: і що заслужена, і що в пошані. Якогось-таки дня збирається і йде до контори. Довго стоїть на ганку, не наважуючись зайти, а потім, підібравши вуста, надавши своєму зораному зморшками обличчю гідності, одважується. Спершу заходить до рахівника, і той, вислухавши стару,

відсилає її до бухгалтера. Бухгалтер, навіть не дослухавши, каже, що такі справи він не вирішує, що це слід звертатись до самого Дробахи.

Бахурка знову виходить на ганськ. Дробахи вона бойтесь. І не тому, що, може, зло їй заподіяв чи ще там щось, ні. Просто бойтесь, та ѹ усе. Стойте вона на ганку, переступає з ноги на ногу, аж поки сльоза запорошує їй око. Баба гнівливо витирає сльозу і дивується до голови. Дробаха, одним вухом вислухавши бабу, питает:

— Ви, бабо, колгоспниця?

Бахурка замовкає. Бо скажи, що колгоспниця, то він зразу ѹ запитає, чого ж це її в ланці не видно.

— До війни так наробилась... — починає вона.

Але Дробаха нетерпляче перебиває:

— До війни я головував не в цьому колгоспі, а в іншому.

— Люди можуть посвідчити...

— У Збаражі такі люди, що можуть усе посвідчити. А наш колгосп — не богадельня. Соціалістичного добра не розбазарюємо.

— Та нашо мені те добро. Мені якби на пампушки...

— Помагаємо тільки чесним колгоспникам.

Бахурка ѹ зовсім замовкла, бо невтамки її: чесною вона була колгоспницею, чи ні. Здається їй, Бахурці, що чесною. А може, хто набрехав? Хіба не вміють? Оберталася баба і йшла. І чим далі віддалялась від контори, тим більше переконувала себе, що це хтось наговорив на неї, бо інакше ж тоді чого?

Звісно, не завжди вона поверталася ні з чим. Траплялося, ѹ виписували дещо — кукурудзи в качанах, ще не зовсім зопрілої, чи жи-

та, яке хоч і почало проростати, а ще не зовсім проросло... Тоді Бахурка почувалася гордою, знала, що не марно проробила стільки, що ось під старість і віддяка є. У такі дні ходила щасливо, і сусіди не впізнавали стару: мабуть, щось добре приснилося їй.

З весною в кожного біля хати робота, а найбільше — на городі. І в колгоспі наспіла гаряча пора, і вдома, хоч розірвись. А розірвавшись не розірвешся, то мусиш і там, і там докладати рук. Молодиці так і роблять: встане вдосвіта, порпається на своїх грідках, а сонце добренько підіб'ється — за сапу і в поле. Але коли до артільного так поспішають, то, звісно, й стараються не краші. От і виходить запарка. А коли запарка...

Ходять тоді по старих бабах та по каліках, зі школи зривають учнів. Он у якого дядька немає ноги, він чоботи шие чи латає, вдома сидьма сидить усі дні, то і йому загадують. Мовляв, пособи, чоловіче, бо пора така, що день рік годує. І чоловік не відмовляє. Йде, робить, що скажуть, бо інакше не можна.

Бахурці теж загадують. Їй би полежати, бо кості, розморені теплом, нинуть, бо ноги трусяться.

— На поле, — каже, ще дійду, а з поля, либо нь, уже везтимуть.

— Нічого! — заспокоюють. — Ви, бабо, ще така, що десяточ дівуль перетанцюєте!

— Отакої! — через силу всміхається, видно, рада підбадьорливому слову. — І не колгоспниця я.

— Колгоспниця! — переконують її. — Усе життя в колгоспі проробили. Стара гвардія! А старої гвардії ніхто в запас не списує.

— Авжеж, що не списують, — погоджується.

ся Бахурка, втішена, що їй гвардією називають: — А Фроська пішла? А до Секлети ходили? А до Горпини? — згадує вона своїх колишніх товаришок.

— Ходили, ще підемо. То як?

— Збираюся вже, йду...

От і розберіть після всіх оцих розмов, бачок, коли Бахурку вважають колгоспницею, а коли — ні.

А то ще роздавав якось колгосп телят по людях. Роздавав, бо зима видалась холодна, в корівниках — такий мороз, як і надворі, осьось позамерзають. Худоба телиться, вона не зважає, що в стелі діри, а в стінах ще більші. Так само — льохи. Здавалося б, треба зачекати трохи з опоросом, поки потепліє, але хіба вони тямлять що-небудь? Дають приплід, і непоганий, а воно й дубіє все від холоду. Свиняркам до сліз важко дивитись на все те. Доглядали, старалися, та хіба вбережеш?

От і почали роздавати по людях — уже перед самою весною, правда, коли їй корми повиходили. Дехто не хотів брати, то самі з колгоспу приносили, залишали в хаті: хочеш дотягай, а хочеш не дотягай, та тільки, коли скойтесь щось, відповідатимеш. А чималі й таких — самі приходили й брали. Поперше, знали, що однаково не викрутяться, а подруге... шкода ставало, хотілося й справді допомогти, бо як-не-як, а наче ж воно своє власне, не чуже.

Ганка Волох сама ходила — їй двоє поросяток дали. Ніхто з Гомозів не пішов, то їм додому принесли, теж двоє поросяток. Хотіли й Кларі Стефанишиній дати, зіадали, що вона тільки міста тримається, — не дали. Про Бахурку чи забули, чи що, то вона сама пішла ір осити, аби її телятко довірили.

— Що ж ви з ним робитимете? — запитали.
— А що, хіба я йому догляду не дам?
— Та ви самі потребуєте догляду! Нікого
ж немає у вас.

— Я за ним догляну, а воно за мною.
— Ви баба весела, вам тільки б смішки.
— Давайте. Хіба я гірша за людей?

Дали їй миршаєн'ку теличку, зовсім ні-
кудишня, зовсім захарчована, три чиниці до
смерті: все одно пропаде в баби. Взяла її Бахурка на мотузок, хоб додому вести, провела
трохи, а теличка стала, розкарячива ноги — і
ні туди, ні сюди. Як уже Бахурка її не підштов-
хувала, як не благала, а воно вилупило оченя-
та й тремтить на своїх худеньких патичках. До-
бре, що сердечний чоловік трапився. Іхав мимо
на санях, то підсадили на сани, так і довезли.

Бахурка тримала теля в хаті. Згісно, мож-
на було б і в комірчині чи в сінях, а коли поду-
мати, то хати воно не перестоїть. У куточку
якраз і місце. Та й тепліше удвох, і веселіше
то в хаті пустка завжди, а це живий дух.

— Минь, минь, минь! — говорила Бахурка
теляті, нагодувавши його та напоївши. — Йди-
ко сюди, не бійся.

Баба сиділа на лежанці, а теля стояло в
кутку. Підходити воно боялося: зирило на Ба-
хурку круглими блискучими очима.

— Скучаєш за мамою? — розпитувала ба-
ба. — Хочеться молока? Нехай перехочеться,
молока тобі однаково не дали б, на пункт усе
звозять. Не журись, ось я тобі зараз принесу.
Кажеш, не дадуть? Авжеж, не даватимуть, та
в мене горло і язик не куповані, якось випрошу.

Брала горнятко чи гладуїцик і справді-таки
йшла випрохувати в людей молока. Їй казали,
що нема, що, мовляв, свої діти впроголодь си-

дять, на що баба відповіла. «Та це ж не для себе прошу, для теляти. Хіба для себе осмілилася б?»

— А хто вас знає, для кого, — одповідали.

— Забожитись?

Що б там не казали Бажурці, а тільки з порожнім горням вона додому не поверталась. Якщо не свіжого, то кисляку діставала, якщо

— Хочеться молока?.. Нехай перехочеться, молока тобі однаково не дали б, на пункт усе звозять...

не кисляку, то перегону. Напувала свою червоненьку пустунку, щось бубоніла, всміхалася, — достоту щаслива дитина, яка бавиться з живою істотою.

Було трішки сінця лугового в баби — вжала колись навесні та висушила під хатою. Теличка лямзяла пашу, і в хаті пахло зеленою волею і теплим простором. Варила їй картоплю, пійло готувала. По-всякому виходило. Іноді сама сиділа не івши, зате про нього не забувала. Й то нічого, що в хаті, може, смерділо гноєм та сечею. Бахурка швидко звикла, і ті запахи почали їй навіть подобатись.

— Еге ж які ми дівчата з тобою, — гомоніла Бахурка до телички. — Якби вже тепла дочекатися, можна й надвір вийти, погуляти.

Отак і жили вдвох. Ніхто про них і слова злого не сказав — добре жили, зійшлися характерами. Навідувалась Бахурка на молочарню, щоб давали перегін для її теляти, але там сказали, що такого «вказання» не було. Говорила бригадирові, щоб трохи сінця виписали для теляти, бо те, що мала, вже повиходило, а телечка — нівроку! — істи просить, гарна з неї буде молочниця. То бригадир сказав Бахурці, щоб сама якось викручувалась, бо навіщо ж тоді було по дворах молодняк роздавати, коли для нього все з колгоспу тягнути!

Баба й заспокоїлась. Та треба ж було їй провідати, що декому з тих, хто колгоспне дотримується, таки не відмовляють. Бахурку гнів узяв, хотіла залигати телицю і в колгосп одвести. А не одвела: шкода стало. То що надумала? Коли зовсім споночіло, взяла ряденце й пішла красти на артільне господарство. І якби невикурут уже таємний був, що хоч з мосту та в воду, а то ж зовсім ні: засліпив Бахурку гнів.

Біля корінників стояли гороховяні стіжки, вівсяні, стояло й кілька копичок сіна. Звісно, ні гороховянки бабі не кортіло, ні вівсянки, а тільки сіна. Якраз мело, вітерець так і шугав понад самою землею, б'ючи в лиці снігом, то Бахурка благополучно підкралась, благополучно позне ряденце спорядила — і назад. Але, видно, з нещасливих вона: завжди не таланило. Щеня чи ще яка зараза дзявкнула, наполохала бабину душу і когось із конюхів розбудила, бо почула раптом баба за собою чиєсь спіння, сніг зарипів... Як тікала, навіть сама не зможе розказати. А проте і зловили її, і впізали.

Що шуму було! На ранок усеньке село знало: Бахурку зловили на крадіжці. Знайшлися тікі, що раділи: мовляв, не тільки наше рило в пушку. Дехтє співчував: нічого за бабою не вділось — і раптом!.. Ганка Волох то й зовсім напосілася.

— І треба ж було йти вам, га?!

— Якби знаття, що попадуся...

— І чого ви так за тим телям побиваєтесь?

Та нехай воно згине, ніж так осоромитись!

— Ніби ти своїх поросят й не доглядала!

— штрикнула Бахурка.

— Вони мої такі, як і ваші!

Багато говорили тоді в Збаражі про бабу. А вона все чекала, що до кінтори покличутъ чи зразу повістку до суду принесуть. Але час минав, ніхто її не кликав. І баба трохи повеселішала. Аж поки прийшли теличку в ній забирати — весна настала, було бже чим годувати худобу, то весь розданий молодняк і збирали до гурту.

Залигали й повели. А Бахурка стояла на подвір'ї, очам своїм не вірячи. Як же це так,

невже вона тепер сама буде? Не вірилося. Подалася за теличкою до короварні, там проникала цілий день. Наступного ранку — теж туди. Та молодняк збили в гурт і погнали в поле. Бахурка сумно пошкрябала додому...

Ніколи потім не могла забути за теличку. Вже та й виросла, вже й одгуляла, вже й сама привела бичка, а баба все пам'ятала про неї. І почувалось їй якось затишніше на цьому світі, наче з'явився у неї родич не родич, зате хтось близький, про кого можна було думати, турбуватись, про кого можна було розказувати і Ганці Волох, і всім своїм сусідам та знайомим...

Справді, треба гже було стягуватись на нове житло, бо хаті Ганчиній таки більше, ніж Бахурці. Куди тій бабі проги хати. Геть зовсім молодечкою видається баба. А хата вже й не знає, на який бік ій легше та зручніше падати. Одна стіна зовсім осіла, немов у землі стала тонути, але не потонула ще до кінця, друга хилиться й хилиться, то всякими стовпцями та підпірками її попіднирали, щоб не тікала. Ну, гаразд, цієї осені вона не побіжить, наступної не побіжить, а потім?.. Ніхто не скаже, що буде потім.

Зі стріхою легше. Скільки дістанеш околов, стільки й заміниш зогнілих сніпків. Цього року там залатаєш, потім — сям, от і виходить, як з отим кобеняком, зовсім уже зношений, латка на латці сидить, а не дірявий, саме латками й гріє. І з долівкою теж не важче. Бо коли повитоптуються ями чи помастити треба — пішла у глинянки, принесла у мішечку, позакладала витопти, замостила. І ні-

кого й ні за що просити не треба, і півлітра на стіл не ставиш.

Думати про нову хату Ганка думала, але ж якби вона од самого думання виросла! Ходила й до Дробахи, щоб допоміг чим-небудь хоча.

— Виписати дерева на хату? І привезти? — Голова заклав ногу за ногу, хромові чоботи його не так рипнули, як зверескнули, і вступився в Ганку. — А в тебе совість є, жінко?

— Яка совість? — здивувалась Ганка.

— Ото ж то є, що яка! Не болять у тебе мізки ні за що!

— А чого це вони не болять?

— Коли болять, — значить, не за те, що треба. Нам слід корівники ремонтувати, стаїно нову ставити, кошара нікудишня.. Все. Йди!

Спокійна Ганка жінка, навіть плохенька, але трапляється, що і її заїдає зло.

— Але ж людям даєте. Лаврущенки поставились? Поставились. Хіба їм нічого не дали з колгоспу? Дали!

— Даємо тим, хто вартий. У Лаврущенків велика сім'я — і всі роблять.

— А в мене маленька?

— У Лаврущенків батько не вернувся з фронту.

— А наш вернувся, так?

Дробаха почорнів на лиці, дрібні його очі ще зменшилися, стали схожі на дві цівочки.

— Ти мені допиту не зчиняй!

— Ні, ви скажіть: а наш вернувся, га? — наполягала Ганка, і в її голосі чулися слізози.

— Ви скажіть!

— Ти, жінко, один день у ланці, а два — у своєму городі порпаєшся.

— А наш вернувся, га?

Дробаха встав з-за столу, зціпив зуби так, що жовна повиступали.

— То мені просто неба жити чи як? — на-сідала Ганка.

— А це вже не мое діло!

Того ж таки вечера трапилось таке. При-біг заплаканий Толик і сказав, що об'їждчик зайняв їхніх гусей, які заскочили в горох, і за-чинив у колгоспному курнику за ставом. Ганка від цієї новини мало не згоріла, бо хіба ж вона для того тримає кількою отих гусей, щоб їх зайлами? Толик, відчуваючи свою провину, тільки схлипував.

Що було робити матері? Спідницю в ру-ку — і гайда. Біля курника якраз і зустріла об'їждчика, дядька Македона.

— Де мої гуси?

— Ой, де твої гуси! — м'яким та ніжним, майже жіночим голосом відповів Македон. — Знялися і полетіли!

— Випускайте моїх гусей, — мовила Ган-ка, який було не до жартів.

— А гуси вже не твої, — ласково пояснив Македон.

— Чи є ж вони? Чи не твої?

— Колгоспні. Пасуться в артільному горо-сі — отже, артільні. А хочеш собі вернути — плати за потраву. Тросяк за кожен дзьоб. Скіль-ки маєш дзьобів? Дванадцятеро? Викладай тридцять шість карбованців.

— Де в мене ті гроши? Дядьку Македоне, не доводь мене до сказу. Дитина одвернулась, вони й ускочили. Хіба додивиша?

— Дробаха сказав, що без штрафу не мо-жна.

— Хай Дробаха оштрафує свою льоху, що моркву зрила. Не оштрафував?!

— Не моє діло, — промимрив Македон.
Сіла Ганка під курником, обхопила голо-
ву. Вже добре посутеніло. Македон крутився
поблизу, а потім:

— Звісно, для тебе це гроші великі. Але ж
голова сказав... Я оце піду, а ти посидь ще
трохи, а потім сама й випусти гусей. Скажеш,
що я знаю, що ти сама все...

— Так би й давно, Македоне...

— Чи я кому ворог? Алє ж мене спитають.
Коли що — сама відповідатимеш.

— Та вже відповім, хай тільки спитають.

Пригнала гусей на обійстя вже ген-ген по-
ночі. Всі діти сиділи на подозі, чекали її. То-
лик радісно засміявся, і в голосі його забри-
ніли невиплакані слізози.

— Завтра всі гуртом пастимете. За став до-
гороху не женіть, біля хати тримайте. Чув, Іва-
не?

Тільки повечеряли, тільки діти повклада-
лись і позасинали, попід хатою наче хтось про-
гупотів. Зовсім тихо прогула земляць, але Ган-
ка почула. Хто б це міг бути о цій порі? Зве-
лась на лікті, прислухаючись. О, по шибці
дряпнуло, отже проситься хтось. Вдягнулася
хутенько — і в сіни.

— Хто там?

— Одчини, Ганко, щось пильне до тебе
маю.

— А хто?

— Ну, хіба ж не впізнала? Це я, Македон.

І справді, Македон, як це вона зразу не до-
гадалася по голосу? Невжеле прийшов гусей на-
зад забирати? Але ж сам наказував, щоб ви-
пустила, коли він одійде.

— Яка хорoba привела тебе, Македоне? —
поспітала, одчиняючи двері.

— Та не хороба, Ганко, не хороба... Може, пустиш до хати, там і поговорили б.

— Діти сплять, кажи тут.

— Можна й тут... Годилося б чвертку за таке діло, га?

Полегшало Ганці. Годилося б, а чому ж ні. Треба було самій покликати, але Македон не без розуму, догадався. У сінях і вгостила його, — завжди в неї напохълаті стояла пляшчина для отаких оказій. І старого сала врізала, на палець, і шкоринку дала: можна їсти, а можна й занюхувати.

— Об'їждчиком служити — діло сложное, — сказав Македон. — Може, ти мені ще трохи наллєш? — І, перехиливши, далі вів: — Тут нікому не догодиш, не те що самому собі.

— Та собі вже якось доіоджаєш, — кинула Ганка.

— А хто собі ворог? Таких тепер не іміється... Ти, Ганко, теж випий. Вона, клята, помогає.

— Хай їй добра не буде, щоб я її пила! Гірка дуже.

— А ти спробуй. Спершу гірка, а потім — солодка.

— Ну, хіба що краплинку.

Македон у темряві хруміотів цибулиною. Ганці здалося, що він усміхається, — і їй на душі трохи розвиднілось, потепліло. А може, через те, що послухалась Македона, закропилася?

— Моє діло яке? — відчуваючи, що розв'язується язик, все швидше й швидше, наче аж захлинаючись, говорив Македон. — Моє діло мати голову на в'язах. Не до всіх однаковий підхід у мене.

— Чого ж це?

— Така жизнь, Ганко. Чую, у пляшці що зосталося трохи... Спасибі. Ну й гірка ж! Мабуть, з меляси? А, з буряків! Давно вже не доводилось, щоб гірка така... А ти все одна й одна. Ще ж і не стара, либонь...

— Куди вже я годна...

Е-е, Ганко, не кажи. Хіба я не бачу.

— Що ж ти бачиш, Македоне?

— А бачу. Ось налий, то скажу... Мабуть, немає в цій пляшці дна... Бачу, що не така вже ти стара.

— Ха-ха! — стримувала неподіваний речіт

— Думаєш, коли молоденька, то вже й до бра? Де там! Усяких перепробував, знаю. У зелененької понятія ніякого, а без понятія не можна.

— А чому?

— Бо така жизнь, Ганко

— Чого ж вона така?

— Хіба я знаю? Люди зробили...

— А ми ж хто?

— Хіба я знаю?.. Слухай, що скажу...

— Та йди вже, бо хтось побачить або почує. Ген Тодес і Маргоха тільки й ждуть, як би мені насолити.. Ой! І чого ти рукам голю даєш? Ха-ха! Перестань, Македоне...

В цей час рипнули сінешні двері, й тоненький Санин голосок поспітав:

— Мамс хто вас душить?

— Таке придумаєш, — мовила Ганка, заступаючи Македона. — Ніхто нікого не душить! осподь з тобою.

— А чого ви в сінях?

— Душіс мені стало, то вийшла просвіжитись. Їди спати, я зараз повернусь.

— А з ким то ви балакали?

— А з ким же я балакаю? Бурмочу сама до себе, та й годі.

— А хто то сопе?

— Ніхто не сопе. Мабуть, гуска в хліві зітхнула.

Саня причинила двері і п'отупцяла до ліжка. Македон вислизнув із сіней, пройшов незгинці попід вікнами і розтанув у темряві. Ганка ще трохи постояла на порозі, задивилася, на зірки, до нічного села прислухалась. Гірко стало їй, і жаль чогось, а чого — сама не відала

Вкладаючись спати, бурчала на Саню:

— І чого то блукати посеред ночі та матір свою вистежувати, га? Уже не можна матері вийти надвір та подихати? І що це за діти в мене, не збагну...

Але хлопці й Саня спали, а тому нічого не чули.

Ганка відати нічого не відала про те дерево, але ж прибігла Бахурка — вже хтозна-як і пізно було — прибігла й пошепки заторохтіла:

— Щастя в руки тобі само пливе. Там біля мене машина стоїть, двоє якихось лобурів хотять дерево продати. Стовпи такі, що любо глянути, й просяять дешево. Тобі знадобилося б якраз.

— За що ж я куплю? В панчохах у мене нічого не поховано...

— Якусь копійку натрусиш, а трохи я позичу.

— Але ж нема нічого, бабо!

— По сусідах кинешся.

— Багато мені Гомози вділять, еге ж!

— Не Гомози, то інші. Не всі однакові.

А й справді, коли зважитись? За звагу го-

лову не рубають, а коли поталанить? Побігла Ганка. Не обманювала Бахурка: стояла біля її хати машина, і мотор гуркотів, ніби спинились на вхилину, поп'ють води і далі рушать. Підійшла Ганка до кузова, помацала дерево — гарні ж які стовпи, ого, але ж задурно ніхто не віддасть. Хотіла додому вертати, бо надії ніякої не мала, та Бахурка майже силоміць підтягла її до кабіни.

— Де ѿзи, бабо, тиняєтесь! — накинувся на неї шофер. — Нам уже їхати пора, — і зігнувшись там у кабіні, наче зараз ось натисне і поїдуть.

— Поки знайшла покупця...

— То береш, тітко, чи не береш? — запитав у Ганки, обриваючи бабу. — Ми вже й так забарілись.

— Якби в ціні зійтись, — несімливо кинула Ганка.

— Зійдемось! — твердо сказав шофер і назвав ціну. Ціна й справді була невисока, чому б і не зійтись?

— Хай і так, — зраділа Ганка. — Тільки ж мушу позичити дешо...

— Гайда по позичках, а баба покаже, куди везти.

Легко сказати — по позичках. Спробуй походити глупої ночі, коли всі сплять. Тут і вдень нічого не допросишся. Стала Ганка посеред вулиці: до кого йти? Може, до Лаврущенків? Самі ж недавно поставилися, тягнулись із останніх сил, глянеш на будь-кого з їхньої сім'ї — очі позападали, а жили мотуззям понапинались не тільки на руках, а й на грудях, на лобах. Йти до них — проти совісті грішити... Може, до Македона?.. І одігнала відразу цю думку: ще не вистачило, щоб до Македона по-

бігла посеред ночі. Він до неї, а вона до нього. Оце було б гарно!.. А коли до Гомозів? У Тодоса грошви є, та й у Мартохи... Якби за межу були не погиркались, то, може, й звернулася б, а після того, як межу хотіли їй перенести — нізащо!

Згадала, що Клара Стефанишина приїхала вчора з міста. Повнісіньку сітку бубликів привезла і в загорнутих пакунках щось. У Клари може бути, може й не бути, бо що заробить, то витрачає, але ж «куптив не купив, а поторгуватися можна». Якщо сама не дастъ, то хоч порадить.

На стук у шибку Клара вийшла зразу, на че й не спала.

— Це ти, Ганко? Що сталося?

— Позич грошей. Врятуй. Треба стільки-то й стільки-то.

Клара, не розпитуючи, одразу й винесла. Ганка так і оставпіла від радості. Тримала пропахлі помадою і чимось солодко-млосним гроші, а на очах тремтіли сльози...

Вскочила на своє подвір'я, а дерево вже на землі лежить — шофер із своїм напарником хутко вправились. Забрали в неї плату (обійшлося без Бахурчиного), а від угощення відмовились. Відмовились, то відмовились, мабуть-таки, правду казали, що поспішають.

— Хоч треба було спитати, що за люди, — мовила Ганка.

— Уже можна не питати, бо дерево в нас, — заперечила Бахурка. — Видно, що гарні люди.

До світання Ганка заснути не могла: не йшов сон до голови. А тільки засіріло, тинялась по обійстю. І потреби начебто ніякої нема, але ж тягне бути біля тих стовпів, диви-

тись на них. Звернула увагу на понаписувані смолою номери: видно, неабиякі стовпли, кожен був на обліку.

Ще сонце не зійшло, а до Ганки вже сусіди почали заглядати. Бо на Хацалетівці нічого так не зробиться, щоб не знали. Розпитували, в кого купила, скільки дала. Прицмокували язиками й хвалили. Хата з таких стовпів мала стояти вічно. Стовпли дзвеніли, коли по них били чим-небудь, мала й хата густи, як дзвін. Ганка ніколи, здається, ще не почувалася такою щасливою. Сміялись наче й не треба було, але сміх сам так і перся з грудей.

— Поки зведу, — розказувала, — то в старій житиму. А з старої теж користь якась буде: і дилюки, і лати, не доведеться шукати на стороні.

— Де нову ставитимете? — питали.

— А впритул до старої. Так щоб можна було зразу й перейти.

Тодос і Мартоха теж дивились на її надбання. Ганка — само так вийшло — всміхнулась їм, та лиця Гомозів не розгодинились. Постояли обое, пожували вустами і неквапно щезли.

Ті номери, намальовані смолою, таки не давали їй спокою. Взяла сапу й почала зішкрябувати. Ліпше, коли ніяких знаків не буде. Бо ще невідомо, хто їх і полишив... Хату вона зведе на дві кімнати; в одній піч буде, обідатимуть, спатимуть, а в другій — світлиця, лише для гостей, а самі тільки в свято заглядатимуть. Вікна зробить широкі, щоб сонця більше вкочувалось, бо нашої їй здалися вузькі, підсліпуваті блимки? Годилося б, звісно, не сніпками вкривати, але ж... але ж на черепицю звона не

спроможеться. А про бляху думати — марно голову трудити.

Ганка здирала номери, а тим часом крадь-кома озирала подвір'я. Тин уже зовсім спаршивів — і старий, і негodoю тіпаний, і скільки звідти лози висмикано, коли тре було чимось палити, а палити не мала чим. Це б до нової хати і загорожу нову, от якби з дощок! Без загорожі не можна: то чужа худобина вско-чить, то те, то се, а найбільше стороннього ока слід остерігатись, бо хіба мало недобрих та лихих, що заглядатимуть на її господу?

Пішла в ланку. Ген-ген уже сонце підби-лось, коли стала підгортати картоплю. Посідали жінки полуднати та й питаютъ, в кого дістала дерево, по скільки платила. Розказує Ганка, а самій радісно, що вже всенікє село знає. Хотіла б критись, як інші криються, але нема в неї хисту до цього.

— Покличу майстрів, — вела далі Ганка, — вони мені дерево оброблять, а потім уже толока: посходяться, хто захоче, поможуть. І не відкладатиму на той рік, бо відкладати — нічого не мати.

— Нема ліпших плотників, як у Новій Гре-блі.

— В Турбові, либоń, ще ліпші, але я своїх проситиму. Свої — вони дома, їх легше обійтися й договоритись легше.

— Гордія ж Пилявця гріх не покликати.

— Без Гордія вода не освятиться, — погодувалась Ганка.

— І Макар Шинкаренко...

— А другим майстром у мене буде Макар.

Наступного дня вона вже побувала і в Гордія, і в Макара. Обоє погодились прийти, обое радили, чого б варто ще дістати, щоб потім ні-

якої затримки не було, ото посходяться всі люди, потрудяться — і готово все. Радили вже зараз підвезти глини, щоб напохваті було. Так само — цвяхи, клямки, скло. Й віконні рами годилося б наперед зладнати. Нехай не думає Ганка, що все само знайдеться, само на обійстя прибіжить. Та й про горілку для толоки слід піклуватись, бо люди наші не тільки працювати люблять, а й випити.

— Навідайся в кузню до Панаса, він поможе.

— До Панаса не піду, — відказала Ганка, згадавши, як ото домагалася в Балка, щоб ковала до неї жити послали.

— То до Македона. Він усього може постаратись.

Так про Македона закинули чи щось прочули?

А вже ввечері підкотила до Ганчиного двору купа куряви, а коли курява вляглась, то побачила вона газика з нарощеними бортами... Якось їй одразу той газик не сподобався; чогось навіть подумалось їй, що це приїхали оті двоє, що стовпні їй продали. Й правда, з кабіни вийшло двоє, розглянулись не дуже впевнено по боках, не дуже впевнено й хвіртку одчинили. Ганка хутенько замкнула двері зсередини: побачать, що нікого дома немає, то й подадуться назад.

Приїджі вступили на подвір'я — і до стовпів одразу. Оглянули їх, усміхнулись одне одному, а потім уже до дверей. «Стукайте, стукайте, — думала Ганка, — а дзуськи я вам одчиню. Ви мене димом не викурите, водою не виллете». Але не довго й стукали; скоро загурчало попід вікнами: газик в'їдждав на подвір'я. Тут Ганка вже не могла спокійно терпіти.

Розлючена вискочила, стала перед машиною, ніби грудьми хоче назад її попхнути.

— Ану геть! Чого це ви по чужих дворах роз'їжджаєте?

Кричить, а ів самої все похололо всередині. Підійшов до неї один у синьому галіфе та в зеленому кітелі. Став говорити, а кінчик довгого носа аж до верхньої губи торкається.

— Ми, — говорить, — своє хочемо забрати.

— Я у вас не крала! Ще злодійкою мене обзывають!

— Ми не обзываємо. У нас укралі. Ми привезли стовпи, щоб електрику проводити, а в нас укралі.

— Як же це я могла вкрасти у вас. Хіба я знаю, звідки ви? На горбі я своєму приперла, еге ж?

— Ми не кажемо, що вкрали ви. Вкрали інші, а вам спродали.

— Шукайте інших! Шукайте злодіїв!

— Ми шукаємо стовпи, а злодіїв нежай міліція ловить.

— Забираите свої стовпи в того, хто у вас украв. А я у вас не крала!

Гомози вже поставали під своєю хатою, прислухаються. Ганка й не дивиться на них, але душою своєю чує, що вони обое раді. А хай би вас Господь покарах за вашу радість! І чого ці стовпи до неї, до Ганки, припливли, а не до Тодоса? Отоді вже б вона посміялася, ще не так!

Надійшла Бахурка і одразу до них:

— Ви ще гляньте, чи то ваші стовпи. Може, й не ваші...

Той, що в галіфе, послухався. Для годиться, видно, послухався. Став оглядати, нагинав-

ся, своєю закондзюбиною мало не ціував їх.
А потім:

— Наші стовпи, навіть з номерами. То ви,
— до Ганки вже, — номери повирубували, щоб
сліди замести.

— Ловіть злодіїв, — Ганка йому на те, а в
душі геть зовсім уже обірвалося щось і заболі-
ло так, хоч губи кусай, — а тільки я вас упер-
ше бачу й нічого у вас не крала.

— Бо таки не крала, — підспівує Бахурка.

Мабуть, зрозуміли вони, що силою не до-
можутися тут нічого, поїхали. Гомози ще тро-
хи постояли й позслизали. Ганка зачинила вор-
ота, а потім, знайшовши дрючок, міцно стис-
нула його обома руками.

— Он які вони, — мовила Бахурка. — Де-
рево не вкрали, за дерево заплачено, а вони
поприлітали забирати.

Ганка одвернулась, важко їй зараз було го-
ворити. Бахурка далі вела:

— Такі гострі та спритні. В самих слід бу-
ло запитати, що вони за люди, чи самі вони
не злодії часом! Бо хіба мало тепер таких, що
шастають скрізь та видивляються, де що по-
гано лежить.

Ганка мовчала. А Бахурка, немов знімаючи
із себе якусь вину, невгавала:

— Добре, що завернули й поїхали, бо пе-
репало б їм тут.

І Ганка не стрималась — гнів сколихнув
нею.

— Перепало б їм, еге ж! — перекривила
Бахурку. — А хто прибіг посеред ночі, розбу-
див, хто сказав про ту машину? Га?

— Якби ж знаття... — тихенько пробубоні-
ла Бахурка.

— Якби знаття! — знову перекривила Ган-

ка. — Стільки проволоводились на світі, не могли дати ладу своєму життю.. Якби знаття!.. Підбили мене, піддурили. Хіба не казали, що само мені в руки щастя пливе? От і припливло.

— Якби знаття...

— Шкода, що грошей у вас не позичила, а то б єї тільки їх і бачили!

Тут уже Бахурка розгнівалась:

— То ти хотіла мені гроші не віддати?!

Спідницю в руки — і гайда. Дуже образилась Бахурка. Бо як не кажіть, а з доброго серця воліла помогти Ганці, вона ж — нате! — каже, грошей не віддала б. А хіба в Бахурки вони позакупувані, що можна не віддавати? Добре, що не позичила, а то тільки й бачила б!

Через якусь годину знову підкотив газик, тепер уже з Семеном Балком. Крапелька надій, що світилась у Ганчиній душі, розтанула. Бо Семен — це влада, з ним довго не побалакаєш. Він хазяйновито ступив на подвір'я і, навіть ще тих стовпів не бачивши, спітав похмуро:

— Що, жінко, крадене перекуповуєш?

— Хай злодіїв ловлять, хай у них забирають...

— Ми, жінко, заберемо в того, в кого слід. У тебе заберемо.

— Нехай мені заплатята.

Отой, із закондзюбиною, обізвався:

— У нас вкрали, та ми ще й платитимем?

Шофер голосно зареготав: у нього були дрібненькі довгі зуби, схожі на попереламувані навпіл сірники.

— Впиратись не треба, — сказав Семен. — Правда на іхньому боці.

— А на моєму? — видушила Ганка.

— Було б з крадіями не зв'язуватись.

Знову обізвався отой, із закондзюбиною:

— Ви, жінко, не переживайте за свої проші. Ті мудреці у нас на приміті, попадуться не сьогодні, то завтра.

І вони, бачачи, що Ганка вже не чинить опору, удвох із шофером заходились вантажити стовпи. Тут якраз знову повиходили надвір Тодос і Мартоха, поставали під хатою. Вловила Ганка у виразах їхніх облич радість, зловтіху. Хотіла отим дрючком, що в руках тримала, шмальнути, але стрималась. Хай наїдаються чужої біди, хай...

— Ти, Ганко, не журись, — тим часом заспокоював її Балко, здробілій та злагіднілій од того, що все закінчилось мирно, без крику.
— Ми тебе до відповідальності притягати не будемо.

Вона одвернулась, щоб не бачити, як стовпі поволеньки влягаються в машині.

— Звісно, — вів далі Балко, — той, хто скуповує крадене, цим самим допомагає злодіям, порушникам законності, але в тебе є зм'якшувальні дані: ти ні про що не знала.

— Я ж... у борг купила, — через силу видушила Ганка.

— Т-так... Ото поспішила — і маєш. Як би це допомогти тобі? О, слухай, жінко! Є місце сторожа біля сільмагу. На роботу треба приходити не вдень, а вночі. І рук не намориш, а підробіток матимеш, якось поволеньки й стягнешся на хату. Вдень — на полі, а вночі — біля сільмагу. То як, підеш? Ти жінка при силі...

— Якби ж це я чоловіком була.

— Чоловікові, звичайно, легше, але й ти...
І що в тому сільмазі стерегти? Нічого.

— Якби в мене два горби було або четверо рук і четверо ніг...

— Робота ж яка! На одній трудодні зароб-

ляєш удень, а на другій — спиш собі цілу ніч,
а за це проші пливуть! Тобі добра зичу, а ти
не тямиш.

Тодос і Мартоха познікали тільки тоді, коли газик, осідаючи на шини, рушив. Але перед тим виглянули на вулицю, провожаючи його очима.

Крамниця, або, як кажуть і казали у Збражі, — сільмаг, розташована біля школи. Це приземиста глинняна хатина, в якій колись жив не такий уже заможний, але й не бідний чоловік Герасим Джус. Під ту кампанію, коли всіх розкуркулювали, розкуркулили й Джуса, а самого заслали в холодні краї. Невідомо, чи в тих краях холодних потеплішало чи ні, але він так і не повернувся. Не повернувся ніхто і з його численної сім'ї.

У Джусовій хаті спочатку була хата-читальня: збирали неписьменних збаражчан і читали їм учительки з газет і з брошурок. Перед війною хату-читальню обернули на сільмаг; у війну сільмаг стояв порожній, з вибитими вікнами, без дверей; після війни якийсь час тут тримали курей, потім, понабивавши залізні грата, знову «учредили», як говорив Семен Балко, сільмаг. За ці роки Джусова хата, збудована міцно і надійно, залишилась майже така, як і була, але тому що її не мастили, стояла обдерта й похмуря, і щось вовчкувате було в її вигляді.

За продавця у сільмазі був дід Глемездик. Може, й дідом він не був, а через те, що не любив стригтись, що ходив завжди зарослий, патлатий, прозвали його дідом Глемездиком (таке мав прізвище), а Данилом, по імені, ніхто й

не кликав. Сільмаг здебільшого стояв на замку, а коли комусь потреба якась була, біг до Глемездика. Продавець порпався коло бджіл або в садку — великим знавцем був цього діла — й неохоче відривався навіть до розмови.

— Діду, — казали, — чи не продали б ви нам трохи мила?

— Якого мила? — насуплював брови Глемездик.

— Та хазяйського, якого ж іще.

— Хазяйського нема, є туалетне.

— Нащо мені туалетне! Хіба ним випереш? Тільки смердить, а толку ніякого.

— Ти мені державне мило не гани, — буркотів Глемездик.

— Я не ганю, тільки мені хазяйського треба.

— Нема.

— А я бачила, як Тодоська несла.

— То вчора було, для неї ще вистачило.

— А сьогодні бачила, як Танаська несла аж три бруски.

— І для Танаськи вистачило, це зранку було.

— А мені?.. Я ж вам город сапала, хіба забули?

— Сапала, кажеш?

— Прийду підгортати, сама прийду.

— Що ж, навідайся під вечір, може, там завалявся ще один брускок.

— Та мені хоч би зо три!

— Візьмеш туалетного.

— Та нашо мені туалетне!

І починалося все спочатку, аж поки Глемездик говорив:

— Ну, добре, навідайся увечорі, може там два бруски завалялося.

— Але ж мені зо три!

І знову точилась балачка, аж поки дід Глемездик, змиlostивившись — і виглядом усім своїм показуючи, що він таки змиlostивився, — обіцяв дати три бруски.

У сільмазі й справді ніколи не було ні мила, ні чогось іншого. А коли завозили оте інше, то або за яйця курячі його відпускали, або ж пайовикам.

З Ганки спершу сміялись, коли прочули, що вона буде за сторожа. А Соньки Твердоступиhi приймак, який мітив на це місце, отаке торочив:

— А може, вона давно вже не женщина, га? Давно вже нікого не має, то, може, стала куріем, га?

Коли вперше Ганка прийшла до Глемездика — мовляв, так і так, за сторожа буду, продавець навіть подивитись на неї не захотів, а тільки сплюнув і ногою розтер. Покрутилась Ганка по крамниці, вже йти хотіла, коли Глемездик таки обізвався:

— Без ружжа на роботу не прийму!

— А нашо воно мені?

— Без ружжа сторож — не сторож.

Подумала Ганка: а й справді, який це сторож без ружжа? Он до корівників приставлено Степана Роїка, сліпого на одне око, а в нього такий дробовик, що як стрельне — у вухах по закладає. Скручено той дробовик мотузочками, дротом, щось у ньому тарабанить, подзвонює, дерев'яшка розколота.. Але хіба важливо, який він? Важливо, насамперед, як носиш його. А носить Степан Роїк так, щоб усі бачили: не просто собі чоловік по вулиці йде, а з дробовиком.

Ні вогнепальної, ні холодної зброї в Ган-

чиній хаті ніколи і в заводі не було, бо не вміли, чи не хотіли, в їхньому роду полювати. Але тут таке діло, що треба. Згадала, що в Гордія Пилявця бачила колись у хаті. Людина він майстрова, столярue, бондарюe, нащо йому та пукавка. Коли добре попросити, може, й віддасть.

— Не мала баба клопоту, — здивувався Гордій, вислухавши просьбу. — А що ж ти робитимеш, коли я тобі дам рушницю?

— Злодіїв лякатиму.

— А вона в мене вже год сто не стріляє.

— Хоч і двісті, — мовила Ганка. — Мені ѹ не треба, щоб стріляла. Мені аби сама видимість була.

— А коли справжні злодії полізуть, то хіба ти їх налякаєш видимістю?

— Якщо полізуть, то я з ними без рушниці справлюсь.

— Мені не жалко, — сказав Гордій. — Тільки ти не догадайся стрельнути з неї, бо кому-кому, а тобі перепаде.

Так Ганка роздобула собі рушницю. Вона теж була скручена дротом та поз'язувана мотузком — як і Степанів дробовик. Тепер із рушницею Ганка могла вважати себе справжнісінським сторожем. І, скажем одверто, коли вперше йшла з нею по селу, наче аж менше стала відчувати себе жінкою, більше — чоловіком.

Отже, вдень Ганка добувалася в ланку, орудувала сапою чи заступом, а коли треба — то й серпом; увечері, наморена, ніг під собою не чуючи, поверталася додому, готувала вечерю для дітей і, з'ївши що-небудь, а то й не з'ївши, бо не завжди кусок і в горло ліз, ішла до сільмагу. Сідала на порозі або на приступцях ганку, на причілку — куняла. Спати вона собі не

дозволяла, бо все ж таки на роботі була, стерегла товари в сільмазі. Загискувала між колінами рушницею, охоплювала її руками — і дрімала. Спочатку верзлися їй різні страшні сни: що все покрали, а її саму скрутили, забили ганчіркою рота, — тоді Ганка скривилась, лупала очима в темряву, обходила навколо крамниці, обмащуючи гратеги й двері, приглядаясь, чи підкопу немає. А невдовзі звикла і, куняючи,чула всі навколишні звуки: десь підвода прогуркотіла, хтось крикнув біля клубу, а в березі хлопці пісню затягли.

Траплялося, що Ганка звечора посылала до сільмагу своїх хлопців. Вони там крутились, бувало, до півночі, поки вона їх не змінювала. Але хлопців посылати часто побоювалась: поперше, ще діти, а подруге, ходили вони без ружжа, а тому й сторожі з них були ніякі! А потретє, боялася втратити роботу. А коли просили в неї дробовик, Ганка давати не одважувалась: хоч він і поламаний, хоч і не стріляє, а все ж страшно!

Того року Ганку якось більше в селі помічали. І не тільки помічали, а й ставились до неї шанобливіше. А чого? До крамниці приставлена, а крамниця хоч і пустує, та іноді щось туди завозять-таки. Скажімо, ситець, рубчик, перкаль. Не баз того, щоб і тепленької баї привезли чи хусток дешевих. Звісно, дістаеться все це тим, хто першим захопить, або ж хто в добрих стосунках із Глемездиком: він або приходить для них, або попередить, коли навідатись. Ну, тепер, як стала Ганка в сільмазі своєю людиною, від неї теж багато залежить. От зустріне вона на вулиці й скаже, між іншим, що завтра зранку мають привезти немарку й недорогу матерію, треба раніше прийти: чергу зайня-

ти, бо розхапають, — хіба ж не будете їй удачні на доброму слові? А іноді в ней можна просити, аби купила те, що Глемездик не кожному й продастъ, і вона таки дістає, бо в крамниці вона своя, бо не стане з нею Глемездик сваритись.

Не трудне було в Ганки сторожування, не нарікала. Ото тільки одне: що день і ніч на ногах, що вийде із світлом сонця на поле, поробить трохи, а очі самі злипаються. Бувало, робить що-небудь — і спить. Довго звикала до цього, аж поки обзвичайлась. Бо ті дрібні гроши, які мала од сільмагу, це все-таки гроши. Борг Кларі Стефанишиній уже повернула, мала надію скласти якийсь там гріш і на хату.

Траплялось і смішне.

У їхньому краї ніяке взуття довго не трималось: восени чорнозем так розкисав, ставав таким в'язким, що не тільки чоботи в ньому горіли, а й коні підкови губили, вози ж, бувало, виїжджали з колгоспного двору на чотирьох колесах, щоб повернутись на трьох, якщо взагалі поверталися. Навчились у Збаражі виготовляти та клейти чуні з автомобільних камер, бо калоші були дорогі та й не завжди дістанеш, а коли вже хтось і носив, підв'язував, щоб не загубити; проте не завжди вони помогали — часто набирали болота, одkleювались підошви, рвались. До гною вийти чи з кіньми — найліпше було б у гумових чоботях, але... спробуй знайти їх.

Якось прочула Ганка, що завтра мають завезти у крамницю кілька пар дешевих гумових чобіт. Ну, сказала про це Гордієві Пилявцю та Соњці Твердоступисі: робила жінка дояркою, обносилася вже так, що далі нема куди. Більше ні кому й не казала. А Гордій і Соњка, видно,

ще комусь по секрету шепнули, а ті — ще комусь... Удосвіта, коли Ганка сторожувала, стали сходитись до сільмагу люди. Обдивлялися замкнені двері, зазирали у вікна, чергу займали. Ганка спершу й не втимила, за чим то вони збираються. Навіть подумала: щоб то таке має ниньки Глемездик привезти з району, що вже зарання стільки понаходило. Аж тоді, коли з'вилися Гордій та Соњка і зайняли чергу ген-ген у хвості, здогадалася, що це по гумові чоботи стільки.

Того дня випало постояти чимало, бо Глемездика все не було й не було з району. Хтось пустив чутку, що гумові чоботи привезли крадькома і розпродали тільки своїм. Народ захвилювався. Послали до Ганки розвідати, чи то правда. А Ганчина відповідь викликала велике сум'яття: сторожиха заявила, що нічого не знає.

Глемездик приїхав перед обідом. Побачивши чергу, запитав, за чим стоять. На нього одразу й насили:

— Признавайся, де дів чоботи!

— Нічого мені не дали, — виправдувався Глемездик. — Сказали, що по рибгоспах відправили. А в Збаражі рибгоспу нема, то й не дали.

Йому не вірили. Хтось буркнув, що Дусю Лаврищенко, яка ходить у передовиках та в активістах, бачили ниньки в нових гумових чоботах.

— Та все це неправда! — важко зітхнув і божився Глемездик. — Не було в Дусі ніякої гуми й нема. І чого тільки ви тут позбирались? Хто вам сказав?

Сказали, що чули від Ганки.

— То в неї й требуйте, — порадив Глемездик.

У цей час мимо сільмагу проїжджав Дробаха. Притишив свою бричку, спітав суворо, чом у робочий чес біля замкнutoї «торгової точки» товчеться стільки народу. Погода стояла мокра, хмари висіли над хатами, як радюжки, і Дробаха був озутий... у новенькі гумові чоботи. Люди дивились не на нього, а на його ноги. Спантelичений Дробаха теж подивився на свої ноги.

— Та бачите, — взявся пояснювати йому Глемездик, — хтось пустив поголос, що мають привезти гумові чоботи. От вони й чекають.

Дробаха наказав розійтись. Ніхто не зрушив з місця.

— Це ворожа пропаганда! — став гніватись Дробаха. — Ми покараємо!.. Тебе, Даниле, знімемо з роботи й судитимем!

— Це ж не я, це Ганка брехні розпускає, — віправдувався Глемездик.

— Не брехні, а правду, — кинули з натовпу і все дивились на Дробашині ноги. — Між собою поділили, а людям нічого.

Добре, що Дробаха зрозумів, що та до чого, засміявшись і пояснив, де взял чоботи. Де-хто повірив, дехно ні, а проте розійшлися. Тільки Глемездик довго сердився на Ганку, говорив усім, що на Ганку покластись не можна, ну який з баби сторож та ще з такою люшнею, з якої й не вистрелиш!

А погоріла Ганка з іншої причини. Спритник на її місці викрутівся б, чи що, та вона, видно, не захотіла... В сільмазі не все зразу й розкуповували. Бувало, лежить який-небудь непотріб місяць, два, півроку лежить, ніхто його не бере і не думає брати. Навіть за ціну не питає, а це вже зовсім кепсько. Ну, не беруть сьогодні, то, може, через два роки візьмуть. Знайдеть-

ся якийсь дурень, та й купить отої непотріб. В сільмазі було вогкувато, і час до часу Глемездик виносиив дещо із своїх товарів, щоб просушити на сонці, щоб їх вітрець обвіяв, а то ж зовсім залежались, навіть душок не зовсім приємний з'явився. Виносиив Глемездик просушувати і цукерки — брали їх дуже рідко не через те, що, може, у Збаражі ласуни віддавали перевагу печеним бурякам або калині, зовсім ні. Просто, лежали в крамниці дорогі цукерки, а з давніх-давен відомо, що найсмачніші для села цукерки це ті, за які якнайменше просять.

От і того разу надумав Глемездик провітрити свої солодощі — розстелив папірові мішки під вікнами, розклав, а сам одвернувся на хвилю, чи, може, пішов продати щось якійсь бабі. Саме в цей час і було вкрадено цукерки. Спершу Глемездик очам своїм не повірив, бігав навколо крамниці, намагався в кущах одшукати пропажу, та марно. Не вдалося нічого знайти ні по ровах, ні на біжчих городах. І хоч би слід лишило!

Про цю крадіжку Ганка довідалася ще в полі. А коли ввечері прийшла до сільмагу, то, хоч було пізно, застала Глемездика. Продавець порпався під прилавком, щось переставляв на полицях; невеличкого його лиця майже не видно було в зарослях волосся, а в очах світилася така туга, що серце в Ганки занило...

— Вкрали, — мовив по довгій хвилі і пррюкнув банкою з консервованими бичками.

Ганка співчутливо зітхнула.

— Скоро сільмаг рознесуть, — знову забурчав Глемездик.

Жінка зітхнула голосніше. І, зиркнувши на неї, знову:

— А ти не дивишся ні за чим, не догляда-

еш. А відповідати кому? Відповідати доведеться мені.

— Не вночі ж укraли, — тихо обізвалася Ганка.

— О, вона хоче, щоб і вночі грабували! — розсердився Глемездик. — Треба так сторожувати, щоб ні вночі, ні вдень не брали!

— Уночі не беруть...

— З тебе сторож, як із лайнa куля, — скормовкою бурчав, шепелявлячи од гніву, Глемездик. — Otto так уночі стережеш! Якби добре стерегла вночі, то і вдень ніхто не посмів би пальця простягнути!

— I чого ви пасіюєте? Я в тому не винувата!

— О, я винуват! Вона, бачите, свята!.. Бо якби тебе боялись, якби в тебе ружжо було, як ружжо, то ніхто і вдень не поліз би!

— Посоромтесь Бога, Даниле!

— Бог не голий парубок, його не треба соромитись.

Мусила Ганка шукати пропажу. Так, наче вона на неї чекала десь. Через кілька днів надибала біля школи подертий паперовий мішок. Звісно, дітлахи постарались, їхня робота, але спробуй знайти винуватців. А коли навіть знайдеш, то хіба вони вернуть цукерки.

Хто тільки не стрічав Ганку, розпитував про крадіжку, співчував. Так, немов була вона в чомусь замішана, немов і її рука тут є. Відчувала, що це Глемездик постарається, але що могла вдіяти? Тільки одне — відмовитись од сторожування. Вона так і вчинила. «Пішла у відставку», як говорили в селі. А рушницю віднесла Гордієві, так ні разу й не вистреливши з неї.

Горілку в сільмазі купляли зрідка, хоча й частіше, ніж цукерки. Можливо, брав би народ і густіше, якби ж ціна не була така скажена. Ато ж ціна на пляшці, наче клятий собака, так оберігає горілку, що не підступишся, бо вкусить. Беруть її тоді, коли з району уповноважені приїжджають, але навіть уповноважені — не тільки збаразькі дядьки — віддають перевагу самогонці місцевого виробництва. По-перше, дістати її можна і глупої півночі, і вдосвіта, не треба чекати, коли Глемездик одчинить свою «філію споживчого товариства». По-друге, вона така міцна, що годиться щонайменше тричотири чарки пити для того, аби звикнути до неї. По-третє, обходитьсь вона гей-гей дешевше, ніж фабрична. Але не думайте, що це найголовніша причина її популярності, зовсім ні, найголовніші — це перші дві.

Женутъ у Збаражі мало не всі, і навчилися критися з тим так, що й сусіди не здогадуються. Женутъ з приводу і без приводу. Ото заміж хтось виходить — женутъ, розходитьсь хтось — теж женутъ. Народилася дитина — думають, як би це горілки вигнати, бо позбираються гості, родичі посходяться, не посадиш же ти їх до столу, щоб мелясівкою або цукровою не почастувати. А впокоїтъся у сім'ї хтось, знову женутъ, бо позбираються після похорону всім кутком, копачі неодмінно поприходять, діди, баби навідаються, щоб згадати добрим словом покійника, який то він гарний був та вдатний до всього, що, мовляв, злих та загребущих земля не приймає, а гарні мрутъ, як мухи, бо вони милі Богові.

Звичайно, з самогоноварінням боролися. Час до часу з Трубова наскакувала міліція, ходила з обшуком по хатах. У кого знаходили, а

в когось ні, бо хіба ото дурний дядько чи тітка, щоб апарат свій поставити на видоті й чекати, коли прийдуть і розіб'ють? Та й серед міліції є добрі люди, які тебе розуміють і з якими можна порозумітись, не завжди вони присікливо обшукували, не завжди й знаходили те, що шукали.

У Ганки теж був свій апарат. Ховала його в курнику — була там у неї криївка, з лядою, а та ляда потертю присипана, послідом засмічена, ну ніхто не зміг би догадатись, навіть діти її не знали. Гнала Ганка не часто. Скажімо, перед храмовим святом, коли йшли на цвинтар поминати вмерлих, чи на війні убієнних, чи на водах потоплених. Гнала перед Пасхою, бо чекала, що хто-небудь із родичів навідається, або ж сама, зладнавши вузлик, йшла до них. Ото два-три рази на рік і спромоглась на власну самогонку, а більше й не треба.

Вона, може, й не гнала б, нащо їй те зілля потрібне, та... не могла обійтись. Ні, ні, сама вона не пила! Але, буває, привезли тобі хуру торфу чи хмизу, пощастило з лісу доставити — ну як тут погонича не вгостити. Навіть коли він ще хлопчишко без'язикий, навіть коли йому до того парубка ще стільки рачкувати, що ого! Не вгостиш — а він тобі завтра не поможе, навіть не звертайся, і післязавтра не забуде. Можеш не заплатити, але вгости! Лише огірка на стіл постав, без скибки хліба обійдеться, зате вже налий, так заведено, так годиться.

Бачила Ганка, що всі женуть. І тому, хто жене, ніби й ведеться легше. Бо кілька пляшок продастъ, кількома підмаже, коли треба, — от і добре.

Ніколи не ходила Ганка базарувати горілкою, та одного разу Бахурка причепилася:

— Продай мою, бо я нездужаю, а солі й гасу нема за що купити.

Взяла чотири пляшки, заткнуті кукурудзяними качанами, і, присипавши все це гарбузовим насінням, подалася в Турбів.

Чи любила Ганка базар? Нехай лиха хороба їх любить! Але треба ж було ходити й на базари, а оскільки в Збаражі не збирались навіть у недільний день, доводилось аж у Нову Греблю добиратись. Щоправда, не так уже й далеко, та все ж не в своєму селі. І коли хочеш знайти яку одежину чи взуття, ще далі треба їхати, аж у Турбів. Але не так легко їхати, бо не завжди віз трапляється або машина, здебільшого пішки випадає. Ото зберуться баби гурточком, виrushать ще, гей-гей, до світу, аби встигнути, а потім цього дня й назад повернутись. Буває, нічого не вдається купити, гудуть ноги, тіло розламується від болю, зате ярма-рок одвідали, і Трубові побували.

Виходила й Ганка чимало — і в Нову Греблю, і в Турбів. А коли треба, у Самгородок бігла посеред ночі, бо хтось казав, що там чевречки дешеві завтра продаватимуть. Або в Калинівку — по немаркий крам, за який у їхній крамниці треба яйцями платити, і не завжди достоїшся за ним. Або в саму Вінницю — по калоші, шапку, а може, й дріжджі дастесь нашукати або пучок лаврового листу.

Скоїлося з нею одного разу таке, про що сама пізніше розказувала зі сміхом, і діти її сміялись. Хліб тоді був дорогий, дісталася вона десь трохи борошна, спекла кілька буханців, а два надумала продати. Мовляв, хай буде якась копійка, бо скоро зима, знадобиться. Добулася Ганка до Калинівки, на базарі поклала один буханець під одну пахву, другий — під другу,

стоїть і чекає покупців. Не довго й чекала: підскакують до неї два хлопчики, два шмаркачі.

«... Ото зберуться баби гуртожком, вирушать ще, гей-гей, до світу... Буває, нічого не вдається купити...»

Один поспитає, почім Ганка просить, а другий зайшов ззаду, вдарив кулаком по буханцях — вони й попадали. Більше Ганка їх і не бачила, бо за тими шмаркачами тільки закуріло.

Не без того, щоб Ганці й пощастило. У сорок сьомому пішла з Бахуркою продавати курей. Не вспіли ще до базару дійти, як на них кібцями поналітали покупці. Одне з-поперед одного видирає, кожне свою ціну пропонує. Все більшу й більшу. Ну, дурна Ганка візьми й продай свою рябеньку за двісті карбованців. А Бахурка хитріша, буваліша, продавати не поспішала, то за свою курку вторгувала двісті двадцять, хоч її зозуляста була зовсім нікудишня — куди їй проти Ганчині рябої!.. Пошкодували жінки, що тільки по одній узяли. А наступного дня й пораділи, бо почався обмін повсюду, за червінця давали карбованця, нові гроши більшу силу мали чи не мали — от і вийшло, що курей тих задарма віддали.

Отак Ганці щастило.

Базарювальниця з неї ніяка, а що вдієш, коли мусиш ту корзину носити! І добре, коли повна корзина, а то ж буває, що покласти нема чого, аби продати, а копійчина ж потрібна — без солі не сидітимеш. То ще без гасу якось вечір прокапирієш — у печі палиш, то світиться, чи місяць у вікно заглядає. Отже, без гасу ще якось можна. Але спробуй без солі деруна спекти чи куліш зварити, самій у горло не полізе, не те що дітям. Звісно, сірники потрібні теж, але є в неї кресало, добуте десь Іванком, є трут; а то, буває, обгорнє попелом жар, він і до ранку в печі не вичахне, потім можна роздмухати...

Дісталася Ганка в Турбів, коли сонце ген-ген підбилося. Стала посеред людського стовповицька, продає насіння, а про горілку й на-

тянкути бойтесь. Бо знає, що не дозволяють продавати, та й походжають он по базару такі, що зразу ж підскочать.

А насіння хоч і не дуже розхапують, але беруть. Тому склянку, тому півсклянки. А попадалися й такі, що підійде куштувати, візьме жменю — і відійде. Один такий хитрий двічі підходив куштувати, то Ганка аж розпасіювалась:

— Чи тобі, — каже, — не поприщить, коли ти стільки напробуєшся?

— Ви, бабо, — це він їй так, — збуваєте заваляющий товар і ще кричите?!

І пішов рівненько, ніби йому кілок у спину загнали. А тут підходить зразу ж дебеленький такий чоловічок, а що вже маленький, то аж смішно. Ззаду дивилась на нього — хлоп'як розтовстілий, не більше. Ото що підстаркувате обличчя і видає за літню людину.

— Самогонку продаеш? — поспитав і заміявся.

— Яку самогонку? — витріщила очі Ганка, показуючи, що сердиться за таке запитання. — Ось з гарбузовим насінням стою.

— Ти мені баки не забивай, — озираючись, він їй. — У мене нюх добрий. То по скільки просиш, га?

Перелякалась Ганка — а що, як вивідує, а що, коли викрити хоче? Проте боятиметься отак, то нічого не продасть. Сказала, скільки хоче. Дебеленький той обрубок заплатив, не торгуючись. Коли він пішов, Ганці наче аж сонце зійшло на душі. Страшно, звичайно, але ж люди продають, а від страху хоч і вмирають, та не часто.

Отак вона в той день і самогонку продала, і зернятa.

А коли була в Ганки самогонка, то часом і до неї вчашали ті люди, хто без її клятого духу й дня прожити не може. Зайде до хати, розсядеться на лаві та й починає: він і те міг би зробити, і там дістати може, а отам він свою руку має... Ганка спершу вгощала таких балакунів, а потім кинула, бо побачила, що од їхніх обіцянок не жарко й не холодно. Звісно, сердились на Ганку, але від того в неї голова не боліла.

Проте Степанові Роїкові, коли приходив, відмовити не могла. І не через те, що, може, він сліпий на одне око. Ген у їхньому Збараї скільки тих безногих та безруких, це якби вона з жалости всіх угощала, то вже давно скрутилася б. Не могла відмовити, здається, тому, що був у Роїка дробовик — і залишився, що сторожував Роїк — сторожем і застався, а в неї, в Ганки, ні дробовика того, ні сторожівства. Мала Ганка до нього повагу, окрім поваги, ще й крихітку заздрості, чи що.

— От що я тобі скажу, Ганко, — брався до мудрих міркувань колгоспний сторож, вмощуючись на покуті.

— Та вже скажете, — відповідала жінка, ладна слухати його розповіді.

— Для сторожа що головне? Головне для сторожа — це собака. Хто це понімає, той великий чоловік. От, приміром, я. Собака в мене плохенький, але щоб зовсім здохлятина, то ні. Уночі обійду я господарство, загляну туди-сюди, а потім сяду в затишку, закурю — і засну. Задрімаю, одним словом. А собака дрімати не має права. Собака замість тебе на посту. На нього тоді великі обов'язанності покладаються. Він тоді за все хазяйство відповідає. Так я кажу чи не так? — і він, напру-

жуючи живе око, темним густим поглядом світив на неї.

— Авжеж що так, — погоджувалась Ганка.

— Ото ж бо й воно. І мій собака знає, що на ньому великі обов'язанності. Вже так пильнує, що навіть за блохи забуває. От скільки я в колгоспі, а в нас ще нічого не вкрали.

— ... Я все можу. Вони в мене всі в руках. І наше начальство, і там, вище...

Чи корову там, чи вівцю... Дробаха мене крепко поважає, щоб проміняв на когось — ніза-що!

— Ви не пропадете, — зітхала Ганка.

— Ото ти програла, бо собаки не мала.

— Може, й так, — і тут Ганка наливала йому в гранчасту чарку горілки. Наливала, бо шкода їй ставало і самої себе, і своєї долі. Якби ж знаття, то хіба вона не завела б собі цуцика? — Пийте на здоров'я, — говорила.

Роїк випивав одразу, на якусь мить за-плющував око. Потім втягував повітря, витирає долонею губи — і:

— Я такий, що всім потрібен. Удень на колгоспному хазяйстві стільки народу крутиться, що в голові макітриться. А вночі? Вночі тільки я один і зостаюсь. Тоді я над усім господар. Може б, ти, Ганко, коли навідалась, га? Он і макуху для свиней привозять, то взяла б кілька кружалків. Чи там півмішечка буряків? Для колгоспу воно непомітно, а тобі — підмога.

— Та ви ж знаєте, що я не краду.

— Хіба це красти? Це взяти. Та й з мо-го ж таки согласія.

— Коли зловлять, то хіба ваше согласіє поможе?

— Треба, щоб не ловили! Бо нашо дана людині голова? Щоб викручуватись. А ноги? Щоб тікати.

— Не брала ніколи чужого й не візьму.

— А хіба колгоспне — це чуже? Не чуже, а своє. Гріх своє не взяти, коли надобність є.

— Колгоспне — воно людське.

— Кому як, Ганко. Коли не смієш, то ні-хто не приневолить... Ось у тебе корови не-ма. Але ж, мабуть, купиш колись. Ну, не ко-

рову, а телятко, щоб підросло та відгуляло...
Та я тобі й сінця міг би якусь в'язку дати.

Тут Ганка наливала йому ще одну чарку. Роїк випивав її, наче вдихав, і, темнішаючи з лиця, вів далі:

— Думаєш, не приходять зими красти сіно? Е, скільки ще й приходять. Я нікому не даю. Бо дам, а потім мені Дробаха що зробить? Та він мене без солі з'їсть, а я своїм іщаствам дорожу... Але тобі дав би, Ганко, йібо-присій-бо! Не віриш? Бо живеш ти так, що жалко дивитись.

— Гріх на життя обіжатись, — відповідала Ганка.

— Є гріхи чи нема гріхів — ніхто за те не карає. От не я буду, коли не поможу тобі стягнутись на хату.

Ганці тепло ставало од зворушення, од приязні до сліпого на одне око сторожа. Наливала йому третю чарку. Роїк перехиляв, шастав долонею по столу, шукаючи кусень хліба, і далі:

— Ти не думай, що я такий нікудишній... То так здається, а я таки, Ганко, кудишній, повір мені. Я все можу. Вони в мене всі в руках. І наше начальство, і там, вище. Варто мені лише пальцем поворухнути — і все полетить. Бо знаю, що за ними водиться. Мені все вночі видно, більше, ніж декому вдень. Знаю, але не скажу. Ні, ні! Але як тільки скажу Дробасі, щоб витписав та привіз тобі палива, завтра на дворі вже лежатиме.

— Якби ж то, Степане...

— І лежатиме! Бо кожен з них знає, хто такий Степан Роїк. І ти ще взнаєш... Налий краплину, душу закроплю.

Виходив, набравшись по саму зав'язку.

Спинявшись у дворі, розглядав похилений тин, ледь-ледь живі ворота, обіцяв усе на завтра полагодити і, заточуючись, вибирається на вулицю. Ганка, підперши долонею щоку, сумно дивилася йому вслід. Вона знала, що Роїк до завтра забуде всі свої обіцянки. І не такий він ото роботячий, як хвастає, в самого господарство просить рук та рук, а Роїкові байдуже, не кує й не меле, наче хтось чужий йому зробить.

Як би там кепсько не посувалися діла в Ганки, але посувались. Невдовзі на горищі у неї стояло чотири таких великих листи скла, що хоч зараз край їх та у вікна вставляй, то весь світ буде видно. І купляла їх Ганка не так, як дерево. Тепер ніхто вже її не одурить, як на дереві одурили. Привезли були те скло в іхній сільмаг, то в Глемездика й купила.

Занесла скло на горище, там би йому й стояти. Але ж ні, треба було зачіпати. Навинулася якось Бахурка — тоді вони вже помирились — і зайшла мова про те, на скільки вікон зводити хату, на четверо чи на п'ятеро. Ганка говорила, що все своє життя прожила за трьома блимаками, то хотіла б тепер звести хату таку, як у Дробахи, — на п'ять вікон.

— Хай будуть маленькі, зате багато.

Бахурка складала молитовно руки і доказувала:

— Це ж простягнутись треба, щоб на п'ять вікон жили з себе сотати. Зимою тепло самотікатиме, та й злодіїв легше влізти, коли вікон багато.

— Злодій не залізе, бо в мене красти катма чого. А я вже й скла купила, ось погляньте,

скільки шибок можна накраяти з одного листка.

Коли спускалася з горища, то на драбині чи щабель під неюувігнувся, чи що, тільки випустила вона скло. Весь листок розбився. Ганка взялася стулювати шматочки докупи, наче вони могли зростися. Якби в Бахурки було більше розуму, то вона одразу додому подалася б. А то ж ні, стоїть тут же в сінях і зітхає співчутливо, і говорить, що необачною була, мовляв, Ганка. Ну, залізний не розсердився б тільки на неї, а Ганка ж не залізна.

— І чого вас, бабо, нечиста сила принесла? Якби сиділи дома, то не показувала б я вам цього скла.

— О, я винувата в неї!

— Бо винуваті! Мабуть, око у вас недбре.

— Очі мої не подобаються. То що, вибратаїх мушу?

— З деревом тоді наврочили, а тепер ось... Ідіть, бабо, й не приходьте більше. Забудьте стежку до моєї хати. Ідіть, ідіть...

І далі збирала скло — може, пригодиться, може, склярі щось придумають. А Бахурка пішла. Гірко стало старій, хоч вовком вий. Чи вона зичить Ганці чогось лихого? Не зичить. І не винувата, що на зле виходить. Не інакше, як нечиста сила тут замішана, бо чого ж це все так?..

Хоч і прогнала її Ганка, наказувала стежку до хати забути, проте Бахурка не забула. Того ж таки дня принесла їй такий самий листок скла, як той, що розбився. Ганки дома не було, десь вискочила, то Бахурка сперла те скло в сінях біля драбини, а сама проворно чкурнула з обійстя, рада, що її не бачили. І цілий день той, і наступний теж одного побо-

ювалась: це ж Ганка насварилася на неї, то чи не принесе те скло назад Бахурці, бо зразу догадається, чия то робота.

Але Ганка не принесла скла ні того дня, ні наступного. Мабуть, пересердилася. Бахурка почувалася так, наче вдруге на світ народилася.

Посеред Збаража стояла колись велика церква. Такої церкви не було не тільки по навколошніх селах, а й у самому Турбові. У всякому разі, так стверджують старі богомольні бабусі, яким тепер, щоб послухати службу Божу, вилпадає бити ноги в Нову Греблю. Збаразьку церкву рознесли під час колективізації: ті казали, що, мовляв, це борються з дурманом релігії, а ті — що, мовляв, треба було звести школу і в самому Збаражі, і в Новій Греблі, а матеріялу — катма. Та й активісти саме тоді об'явились у артілі, іх теж слід було за-безпечити. От і рознесли церкву, а з тієї цегли в себе двоповерхову семирічку звели, дали цегли в Нову Греблю, та й для своїх активістів вистачило — жили вони тепер хоч і в холодних та вогких, зате в своїх власних, цегляних будиночках.

А на вигоні, де колись стояла церква, тепер були рови та ями, на дні яких валялася бита цегла, каміння, шматки вапна. У тих ямах навесні гралися діти, гризлисісь поміж собою коти та собаки, зганяли люди сюди худобу до череди. Ями потроху засовувались, потроху заростали бур'янами, сюди звозили всякий непотріб, зсипали сміття. Був такий час, коли мимо ям боялось ходити старе й мале: знайшли вбитого чоловіка, чужого, ніхто його не знат, а скільки не старалися, щоб установити, хто по-

рішив, теж не розкрили. Та чоловіка того збрали в район, історія ця стала забуватися, скоро й забулася, і не в забарі в ямах знову гралися діти у війну, в розбійників, у «розбитого царя».

Так от на цьому вигоні з'явилися копачі — почали вони буртувати яму і довгу, й широку. Коли в них питали, що тут має бути, то копачі — брати Сядристі, обидва коротконогі, обидва круглоголові, обидва пухкогубі — в один голос одказували:

- Поживете — побачите.
- А все-таки, — наполягали.
- Та от поживете — й побачите.

І справді, пожили й довідались. У Збаражі було кілька могил попід хатами в людей. Ото в війну де солдата вбито, то люди там його й ховали. Була також могила в полі, під самими Лісками, де поховали останніх кілька льотчиків: уже війна ген-ген одкотилася, а літак летів — і впав, то од льотчиків тільки шмаття зосталось і рука. А чия, то й не вгадаєш. Не було навіть чого ховати. Мокру, скривавлену замлю зібрали і в землю її й поховали... От у районі надумали: оскільки солдати разом воювали, оскільки наклали життям за спільну велику справу, чого б це ім лежати в різних місцях? В одній могилі лежатиметься не так веселіше, як легше, то й слід їх поховати в братській могилі посеред Збаражу.

Похорон було призначено на неділю. В село наїхало міліції, молоденьких солдатиків з духовими трубами, а також солдатів із карабінами; приїхали на легкових машинах їхні командири й окремо — районне начальство в довгих габардинових макінтошах та ширококристих капелюхах. Голова колгоспу теж одягнув

габардиновий макінтош — у ньому він у селі не ходив ніколи, вважав, що тут нема для кого одягатися, зате коли вибирається в район чи в область, неодмінно брав. Там, у районі чи в області, хотів і сам собі й іншим здаватись теж неабияким начальством.

Бахурка прибігла до Ганки розгублена, сана себе не тямлячи. Ганка такою бачила її рідко: баба хоч і не молода вже, зате при здоров'ї ще, переживати їй нема чого, бо своєї сім'ї немає. А тут...

— Ходімо до мене, — стала впрошувати, — ходімо до мене, Ганко, бо я тільки за тебе й зможу заховатись. Тільки ти мені й поможеш...

— Якої вам помочі? — поспітала Ганка.

— Могилу ж мою, оту, що під вишнеолутовкою, будуть розкопувати.

— Авжеж, будуть, — погодилася.

— І моого солдата заберуть...

— Хай беруть. У гурті їм, бабо, лежатиметься легше, бо в гурті завжди так.

— А хіба йому біля моєї хати злецько лежати? Хіба його не на моєму подвір'ї вбило?.. Вилізла з погреба, а він, бачу, лежить і кров'ю підплів... Чи я його могилу не доглядаю? Чи квіток не саджу, чи не поливаю їх?

— Ніхто на вас не каже такого... Але ж по-братьському хочуть покласти їх.

— Не віддам, — сказала Бахурка. — Я й так самісінька на світі, а тут ще того убієнного віддай... Йди, Ганко, зі мною, бо коли вони присунуть, то, їй-Богу, не знаю, що зроблю.

Побігла Бахурка до своєї хатини. Мусила й Ганка іти: боялася, що справді баба накоїть такого, чого потім не погасиш. По дорозі з бабою пішло ще кілька людей — от і зібралися

у неї на подвір'ї чималий гурт. Бахурка взяла віничок, заходилася підмітати навколо могили, там травичку зірвала, там бур'янець вискубла. Потім узяла відро води, стала поливати. Жінки дивились на все те й зідхали. Бо коли подумати, то навіщо кривдити стару? Не було в неї ніколи родини своєї, — то знайшовся у війну син, чужий, мертвий, та й того вона в землю закопала. Так і жили вони — солдат у могилі, а баба в хатині, й далі хай би так. Навіщо стару кривдити?

— Ви ж хоч знаєте, хто він такий? Звідки? — допитувались. — Може, за ці роки рідні його навідувались? Чи розшукуває хто?

Бахурка нічого не відказувала. Запечалена, тиха, затиснула безкровні вуста і збризкувала квіти на могилі. Врешті обізвалась:

— Ото вбило його, не пожив, то тепер і костомахам не дадуть спокійно полежати. Він для мене — як сім'я. Ото сиджу в хаті і знаю, що не сама. Чи повернуся звідки додому, то теж якось вільніше на душі: знаю, що не в пустку йду, що він тут спить. Я навіть балаю з ним. Розказую про всяку всячину, а він слухає і мовчить.

— Бо що ж він вам скаже, — докинули.

Відкопувати могилу прийшли до баби брати Сядристі, й зразу ж за ними підкотила машина, з якої вийшло кілька солдатів із заступами, міліціонер і Тюпа. Солдати збились біля воріт, дивилися на хату, на подвір'я, але далі чомусь не йшли. Люди із-під луговки пильно позирали на них. Міліціонер же з Тюпою виявився бувалішим та навстріливішим, вони підійшли до гурту, поздоровкалися, і міліціонер поспітав:

— А де тут могила, га?.. Де хазяїн садиби?

— Хазяїна нема, — одказала Ганка.

— А хазяйка?

Йому показали на Бахурку.

— Та ні, хтось молодший, може, є.

— Оце вся молодь, — встряв Тюпа.

— Ну що ж, — поважно мовив міліціонер і поглянув ковзькома на город, на небо, на жінок. І до солдатів, що нарешті підійшли: — Починайте.

Ганка думала, що баба стане сваритися, плакати, сперечатися. Але Бахурка, побілівши на лиці, згорбилася й дивилася на солдатів так, наче хотіла когось упізнати з-поміж них. Потім ступила до могили, припала на коліна...

— Е-е, бабо, — скривився міліціонер. — І навіщо ото воно? — і поклав їй руку на плече — не руку, а лопату з жовтими закуреними нігтями.

— Годі, бабо, годі, — докинув і Тюпа. — Бо він же солдатом був, та й ось же солдати прийшли...

Бахурка встала й почвалала до хати. Ганка подалася за нею: боялася, щоб не впала стара, щоб не заподіяла собі нічого. Бахурка сіла на ослоні, але навіть рук ще не встигла скласти на колінах, як перейшла на тапчан. Але й тут не засиділась — до вікна посунула. З вікна нічого не могла побачити, бо воно дивилось на дорогу, проте не відходила від нього, мало вухом до шибки не припадаючи, щоб і почути щось. Раптом рушила до дверей і — спинилася...

Жінки, сидячи в хаті, чули голоси надворі, гуптінняву, тупотіння, хтось ходив попід вікнами, заступаючи сонце, потім прогупотіли попід хатою гуртом, скоро загарчав мотор, машина рушила й стала oddaljatys'c, aж поки звук

її зовсім розтанув. Потому зусібіч налетіла дивовижна тиша, наче все зненацька стало глухим і німим або ж їм обом позакладало й по-зациплюєало. Скоро тиша почала дзвеніти у вухах — спершу ледь чутно, немов позалітало у вуха по комару, та згодом гудіння густішало, густішало... Та й обірвалось — Ганка воронулась на тапчані, й під нею жалібно рипнула дошка. Баба подивилась на молодицю, молодиця подивилась на бабу; вони обое звелися і, важко ступаючи, наче йшли по розгрузлій долівці, яка засмоктувала їхні ноги, рушили до порога...

День був сонячний, тихий, гарячий; небо сміялося чистою блакиттю, кожне деревце, кожен кущик, рослинка кожна всміхнена й радісна. Здається, такої лагідної та святкової неділі не випадало ще ніколи... Вони звернули до вишні-лутової. Тут, рознесена та розтоптана ногами, лежала свіжовикопана земля, і пахла вона так, як ото пахне ранньої весни, коли тільки починають копати городи, коли саджають першу картоплю. Яма була незасипана. Спершу Бахурка боялась нахилитися над нею, і Ганка боялась, але таки перемогли свій страх. На дні лежало збиті зелене листя, кілька достиглих лутових вишень, і од стіни до стіни перелітив метелик із жовтими вогниками на крильцях. Той метелик здіймався все вище, аж поки дістався до верху, а потім спурхнув та й подався над городом, злітаючи то вгору, то вниз, наче погайдувався на невидимих хвилях повітря...

Всіх звезли та поховали геть-геть пополудні. Були виголошенні промови, солдати дали кілька сальв у небо, і хлопчаки позбирали вистріляні гільзи. Серед гільз попадались і па-

трони, для дітей це була найбільша втіха. Загурчали машини — солдати, міліція та начальство поїхали. Зосталися самі збаражчани. Баби витерли слізози й почали розходитись. Почекали розходитись — і не розійшлися, покупчилися на вулицях та провулках, на шляху позавмірали, гомонячи про те, про се, а більше ні про що, — лише зітхаючи та витираючи рукавами жорсткі очі. Наче чогось не вистачало. Немов поховали оце, віддали шану, та все-таки щось не так.

— Людоњки, — сказала Ганка жінкам, з якими йшла на Хацапетівку і не йшла. — Це ж і мій десь отак... Після похорон годилося б пом'янути. У мене є трохи кислої капусти, шкварку зготую — якось воно й обійтеться, ходімо до мене.

Степан Роїк, що був при цьому, аж засяяв од радости:

— Мені ж наче і до корівника йти на пост, але гріх не пом'янути убієнх, ходімо, баби!

Сонька Твердоступиха кольнула:

— Ви, дядьку, й так поминаєте їх щодня.

Роїк несподівано образився:

— А тобі жалко, га?

— Та не жалко, — заперечила Сонька. — Ви ж не мое п'єте. — Та й, повернувшись, пішла від гурту.

Ганка мовила примирливо:

— І треба ж вам так. День який, а ви...

Колгоспний сторож блискав живим оком:

— Вона приманила — то хай собі віеться.

А з-поміж вас усі такі баби, що саму лише сиру землю приманять.

Здавалося б, могли жінки розсердитись на його слова. Проте нікому не спало й на гадку сердитись. Бо правда є правда.

— То ходімо, баби, — нагадала Ганка.
Поки дійшли на куток, то ще до них при-

— Це ж і мій десь отак... Після похорон годилося б пом'янути. У мене є трохи кислої капусти...

єдналось народу, а коли й до хати дістались, — і ряден понаносили, щоб попростеляти, і драглів, і печені, і м'яса смаженого, і пиріжків з отробою. Кожне й півлітру з собою взяло. А коли півлітри з'явились на ряднах попід хатою, то й чоловіки зразу ж поворджувались, хоч іх ніхто й не сіяв. Коваль Панас прийшов, дядько Македон із своєю жінкою, Ликорою, завітав дід Глемездик. Несподівано з'явився і Грицько Кисіль — чи не найзважливіший у селі самогонник. На диво, приніс він із собою дві пляшки казильонки. Може, тому що побоювався застати на поминках когось із районного начальства? За Киселем прийшов і Тюпа Максим — він неквално ступив на подвір'я, неквално поставив на рядно свою плящину, мовчки приєднався до чоловіків.

Сідайте, сідайте, — припрошуvalа Ганка й почувалася так, наче оце всі зібралися, щоб пом'януть її Волоха. — Що Бог послав, те й маємо...

Дід Глемездик монявся щось, монявся оддалік від усіх, а потім таки зважився: витягнув із-за пазухи пакунок, розгорнув і двоє кілець фабричної ковбаси поклав:

— Сам її не пробував ні разу, хай уже тут покуштую ..

Коли вже попримощувалися всі навколошки на землі, прийшла Бахурка. Хвіртка в Ганки зов'єжи рипить, а цього разу й не пискнула. А тільки звела Ганка очі — бачить, Бахурка стоїть біля погрібника, і погляд у неї такий уже нелюдський, немов чемериці об'їлася стара. Й тоді всі повернулись до баби, повтуплювали в неї зір. Ніхто нічого не казав, а тільки дивились. Бахурка дістала з-під темного фартуха невеличку ікону і, здається, роздумувала, де б це

її можна було припасувати. Зрештою вигребла долонею ямку на погрібнику, на самому його щолопку, і притулила там.

— Ви, бабо, усіх святих поприносили б іще, — кинув Глемездик, сп'янілий од першої чарки.

Баба не відповіла. Проте її захистили — несподівано заступився коваль Панас:

— А нехай! Сєяті нашої горілки не поп'ють.

Глемездик узявся виправдовуватись:

— Та нехай. Хіба мені що? Та мені нічого.

Біля рядна розсунулися, даючи місце Бахурці. Баба опустилася — й наче вгрузла в землю. Смуток її гнув донизу, голова в'яла від журби.

— Не журіться, бабо, — мовив Тюпа, підморгнувши навіть. — Гірше не буде, як було.

Хтось сказав, що треба б покликати Тодоса: як-не-як, а він до Бога стойть ближче. В усякому разі ближче, ніж усі інші колгоспники в Збаражі. Ганка нічого не сказала — коли хочуть, хай покличуть Тодоса, а тільки вона до нього не піде. Але кликати чомусь ніхто так і не пішов. Щоправда, розмова зразу ж на Боже перекинулася.

— Присій-бо, — обізвався своїм співучим, жіночим голосом Македон, — воно аби крім цього світу та ще той світ був, то я не відцурався б і того.

Його жінка Ликора при тих словах усміхнулась ніяково: мовляв, он чого тобі закортіло. Мовчи вже краще, а то сміятимуться.

— А як же на тому світі? — поспітав Глемездик. — Теж, мабуть, колгоспи, теж, мабуть, за трудодні роблять...

— Чого ви боїтесь! Ви ж у лавці торгуєте,

то й на тому світі потрапите в лавку, — сказав Тюпа.

— А ти, звісно, в бригадири! — одрізав продавець.

— Мене, либонь, переоберуть.

— Де — тут чи там? От якби тут!

— А я махав молотком, то й махатиму? — якось наче аж здивовано поспитав у всіх Панас. — Ну, що ж, нехай. Я не проти.

Степан Роїк слухав-слухав, супився, чухав потилицю, а потім:

— Як же це воно так? Га? А коли мені око вибило, то на тому світі я так і зостануся без ока?

Поминки ж наче, тут би тихенько розмову вести, та всі раптом зареготали!

— Пошукаєте на тому світі своє око, воно там десь світить!

— Тільки поспішайте, аби інші не вкрали!

— А хіба й там крадуть? — поспитав об'їждчик Македон.

На хвилю замовкли. Роздумували — крадуть там чи ні.

— Годі вам, годі! — обізвалася Ганка. — Давайте поминати, щоб їм там земля була пухом, а то зачепилися...

Тут і обізвалася Бахурка, на Ганку дивлячись.

— А вдови ж як? — поспитала. — Чи здibaються там із своїми чоловіками? А діти з батьками?

— Здibaються! — твердо пообіцяв Тюпа.

— Е, якби ж то, — похитала головою баба.

— А коли там Волох уже до іншої пристав у прийми, га? — пожартував Глемездик.

Біль ухопив Ганку за горло, вона відчула, що зараз заплаче, — і звелася хутко, пішла в

хату. На Глемездика зразу напосіли:

— І треба ж було вам молоти!

— У неї Волох такий, що й на тому світі не пристане. І Ганка ж така сама, як він!

— У Глемездика весь час одне на умі.

— Ото питаютъ у підпарубка: про що ти думаєш, дивлячись на камінь? А я, каже підпарубок, весь час про одне думаю: про молодиць.

Ніхто не засміявся. Хтось побіг за Ганкою в хату. А вона вже поріг переступає назустріч. Несе в руках миску з локшиною, а очі сухі, наче нічого й не трапилося.

Саме в цей час і помітили Клару Стефанишину. Щойно з міста вона, либонь, добралась, бо несла повну сумку з покупками, на руці тримала плащ. І плащ той дивовижний: під ним ні від дощу не скроваєшся, ні в холод не зогрієшся. Клара від села відстала, а до міста не пристала, проте плащ собі нікудишненький доп'яла. Вона, мабуть, і пройшла б мимо Ганчинії хати, та хтось покликав. Спинилася — і стояла, не знаючи, мабуть, іти їй своєю дорогою чи завітати. Руденькі її брови здригнулися, й обстрижені руді коси теж, здавалось, третміли.

— Ну, сідай, Кларко, — говорив їй Степан Роїк, коли вона нарешті підійшла до гурту. Посунується, даючи місце. Коли Стефанишина сіла, спробував обняти її одною рукою.

— Ото іще, — зовсім не гніваючись, мовила Клара й одвела його руку.

— А чого?! — індинчився сторож.

— Того, — пояснила Клара.

— Ниньки пізньенько ти з города, — сказав їй Тюпа. І підморгнув — ну зовсім так, як ото він недавно підморгував Бахурці.

Не було машин, то поки добралася... А що

це тут у вас? — Йі розказали. Стефанишина вислухала, провела пальцями по рудих своїх бровах, наче розпрямляла їх. — А я й не знала.

— Де вже тобі знати, — дорікнув Македон. — Скільки он дітей підростає в Збаражі а ти не кожного знаєш.

Македонова Ликора при тих словах густо почервоніла й пильно задивилася на рядно.

— Не кожного, — легко якось погодилась Клара

— А городських уже позучувала?

— І городських не позучувала.

— Ото ж бо й воно: ні тут, ні там.

Кларі набридло те приставання — не відповіла.

— Хіба не так? — липнув Македон.

Клара благально подивилась довкола, немов прохала заступитись.

Але в селі її недолюблювали, тому ніхто не обстояв.

— За вами не вженешся, — мовила, шкодуючи, що завернула в двір.

Македонова Ликора густо закліпала — взяла скоринку хліба, проте не донесла до рота, поклала назад.

— А ти й не женешся! — співав жіночим своїм голоском Македон, підвищуючи тон, щоб усі чули. — Не дуже ти женешся! Сюди — хвир, туди — хвир! От і все.

— А вам то що? — кривилася Клара.

— Мені?! — скрикнув захмелілий Македон.

— А кому ж тоді діло, як не мені? Хіба я не твій дядько?

— А-а, десята вода на киселі...

— Ни, ти скажи, чого ото літаєш? Чого чоловіка не маєш, як усі наші баби? Чого на

дітей не розживешся? Не хочеш пелюшки прати, доглядати не хочеш?

— Не хочу, — із вдаваним спокоєм одказала Стефанишина. І ложкою стала в драглях колупатись.

— Краща, ніж інші, чи розумніша? Чи більше маєш сприту до життя, га?

— І не краща, й не розумніша. І сприту ніякого не маю.

— То що?.. Ось ми посходились тут. У кожного є кого пом'янути. У Тюпи он двох братів скосило, наче й не було їх. У Глемевдика син десь лежить у Прусії, трасця її матері. У Роїка двох дівчат забрали в Германію, то так він їх і бачив. У Ганки сироти он ростуть — не сироти, а слози. Обійди всенський Збараж — у кожного таке, що не розкажеш... Ну, а ти? А ти чого не народила нічого? От признайся!

— А для чого? — зовсім тихо запитала Стефанишина, і губи її і побіліли, й потоншли.

— Щоб поминати отут?

— Що? — не втімив Македон.

— Народжувати, щоб потім поминати отак, еге ж?

— Хоч би й так! — не знайшовся на краще розгарячілий Македон.

— А я не хочу.

— Не хочеш?! — уже зовсім по-дурному приставав до неї дядько.

— Авжеж. Бо хіба Тюпі добре від того, що в нього двох братів скосило? Чи Роїкові є радість од його дівчат? Немає і не було. Навіть гірше від того, що дітей своїх мали. Бо якби не було їх, то й горя вони того не чули б і не бачили. То нашо їх мати? Щоб покалічило, щоб убило, щоб поневірятися їм по чужи-

ні? Нащо їх мати? — аж скрикнула вона.

Ніхто не відповів, а Македон тільки рукою махнув. Мовляв, що тут із дурною бабою говорити: ти їй про одне — вона про друге, ти їй про панові гуси, а вона тобі про паново-го підпасича!

— Не всім же... однакова доля, — проказав Тюпа.

— Не всім, — погодилася Клара й повела пальцем по бровах, наче розгладжуvalа їх. — Тебе не вбило. А твоїм убитим братам од того легше?

— Не завжди ж і вбиватимуть, — стрепенувся Македон. — Хіба тепер так, як ото недавно? Не так!

— Не війна, то інша хорoba, хіба вгадаєш? А тільки без хороби ніколи не обходилось.

— Е-е, молодице, — покрутiv головою Тюпа, — так жити, то краще зовсім не жити.

— Чого ж? — не погодилася Клара. — Я сама по собі. Яка є — така є, що маю — те маю. Але дітей привести в світ цей для біди не хочу. Не хочу, щоб їх убивали, калічили. Не хочу, щоб потім мої діти проклинали життя і мене, що народила їх.

— Тра-та-та-та! — обірвав Македон. — Ти в городі навчилася балакати, а слухати зовсім розучилася. Санько! — гукнув він, побачивши Ганчину дівчинку, що разом з іншими дітьми крутилася поблизу. — А йдино сюди!

Санька сміливо підбігла — обличчя близькість од збудження, очі гарячі.

— Доцю моя, — пригорнув її Македон, — ти свою маму проклинаєш?

Саня здивовано зиркнула на матір, перебіг-

ла поглядом по всіх лицах — і нічого не сказала.

— Тобі добре живеться? — допитувався об'їждчик.

Саня ствердно кивнула головою.

— А мама тебе любить?

Дівчинка ледь-ледь усміхнулась.

— А ти її?

Усміхнулася ще ширше й закивала частіше.

— То ти її не проклинаєш?

Саня заперечливо скривила губенята, вирвалась од дядька Македона й побігла до дітей. Звідти вона позиркувала на всіх, наче сподівалася, що її знову покличуть, але про Саню зразу ж забули. Дядько Македон почувався переможцем у цій суперечці, а тому сам собі налив у чарку горілки, потім налив і Стефанишиній. А вона, притихши й немов аж зажурившись, од своєї чарки не відмовилась, випила — й далі сиділа вже тихо, похнюпившись, і нікуди не поспішала. Прислухалася до розмов, поривала-ся навіть щось своє вставити, але так нічого й не сказала.

— Заспівати б оце? — запропонував Глемездик, коли вже спночіло.

На нього осудливо засітькали. Глемездик увібрал голову в плечі й надувся, як сич. Тоді й почали розходитися. Чоловіки подалися зразу, а жінки вже після них, — треба було ще погомоніти про те та про се.

Останньою, забравши з погрібника ікону, пішла Бахурка.

Жити в селі й не тримати курей — це тільки, либо нь, безголові вміють. Курка — не прося, її доглядати не треба. Дав їй жменю по-

сліду, налив у черепок води — ото на весь день. А коли вона здохнути не хоче, то хай сама пошукає собі їсти, бо хіба мало черв'яків у землі? Хай у гною попорпається, хай на траві попасеться. Звісно, не без того, щоб у чийсь город не забігла та не покублилась. Але ж не тільки Ганчині в чужий город ходять, до неї теж скльовувати буряки та цибулю навідуються.

Живуть у Збаражі без корови, живуть без свині, але без курки — ніхто. Навіть стара баба, що ходити по світі не бачить, навіть така баба тримає кількоро. Бо все-таки яйце і пропрати можна, завжди куплять, і самому з'їсти. Прийде до тебе в хату дитина якихось родичів, то що ти йому даси? Коли нема коржика чи пиріжка, то варене яйце ткнеш у руку.

Мати курей — не штука, бо вони й ходять самі, і несуться, і курчат висиджують. Але коли вже є кури, то треба мати й гарних сусідів. Можна й при поганих, звісно, тримати, але то довічна мука.

У Ганки їх було не дуже багато, але й не мало. Гусей діти доглядали, а кури на волі завжди, бо поле поблизу. Коли жнива чи восени, то такі жирні ходять, густо, аж сердито квокчуть. Свіже яйце крутиться завжди на господарстві, а зимою, як холоди наступають і птаха від морозів стає, як пір'їна. — тоді вона їх ріже. Трохи самі з'їдять, трохи продадуть, — от воно хоч і не зовсім легко, але все-таки легше. А посеред зими, буває, коли давно вже всі перестали нестись, — і раптом одна знесьеться! Скільки радості тоді! Курку ту підгодовують, гладять і щохвилини мацають: а може, вона й на завтра з яйцем?

Влітку, як за ними не дивитись, то вони гублять яйця скрізь — по кущах, по ровах, по

чужих городах. Бо коли зразу не привчити їх нестись у коморі, то тоді біда. Вже без мішка не обійдешся. Ото напхаєш їх певно, вони там товчуться півдня, поки знесьуться, а деякі й до вечора. Так намучаться, що назавтра не кожна й спроможеться на яйце.

Ганчині теж, бувало, ходили по сусідських хлівах або городах. Ну, коли запримітить яку, то піде й зловить, але ж не завжди встережеш. Бо вона може знестись там, де їй замандюриться. А хіба не бувало так, що приходив хто-небудь із сусідів і казав, що його чубата несеться в Ганчиному хлівці, в той час як Ганка ніколи там не бачила жодної чужої курки?!

Та годі вже, час і про рябу. Почала вона нестись чи не найперша, а потім переставала, квоктала і все мостилась на гніздо. Щороку так. Ну, звісно, Ганка зганяла її з гнізда, бо підсипала вже інших, а навіщо їх хмара молодняку? Більше, ніж треба, — не треба. Та в цьому році ряба повелася хитро та мудро, дарма що курка. Не неслась ні в комірчині, ні в хлівці, а коли Ганка мацала, завжди без яйця була. Жінка намагалася вистежити, де ж вона несеться, але ряба була не з дурних. А потім зникла десь. Ганка думала, що зовсім пропала, спершу розпитувала й дізвавалася по сусідах, а відтак і перестала. Нема то й нема, не побиватися ж їй за куркою, як за рідною дитиною.

А ряба ж таки й справді не з дурних була. Неслась на городі в Гомозів, там же й курчат висиділа. Ніколи б і не дізналася про це Ганка, якби хтось із сусідів не сказав:

— А ти до Мартохи заглянь, там твоя ряба вже цілий виводок водить.

Ганка спершу не повірила, бо де ж це таке видно, щоб її курка та комусь курчат водила.

В інших людей, може б, і не водила, це так, але ж хіба Тодос та Мартоха не перенесли їй межу? Од них можна всього сподіватись.

Давно вже не ступала її нога на це обійстя, але біда знову заставила ступити.

— Драстуйте, — сказала так люб'язно, наче вони й не мовчали півтора року поміж собою. — А де тут моя рябенька?

Мартоха товкла щось у кориті для свині. І хоч би тобі повернулась, наче оглухла.

— То кажете, що приманили мою рябеньку, ге ж? — усе допитувалась Ганка, і голос її солодкий був, як ніколи.

Мартоха, здавалося, таки оглухла аж до судного дня. Але Ганка вже почула квоктання в закутку між хатою та погрібником і подалася туди. Справді, її ряба, схудла, якась наче аж обскубана, греблася лапами, а біля неї пухнастими кульбабками цвіли курчатка. Вони перекочувалися, щось клювали, і було їх не так мало, коли придивитись.

Ганка простягнула руку, щоб половити їх у пелену, — і в Мартохи раптом з'явився слух, зір і прорізався голос. Вона проворно скочила до погрібника і заляпаними товчею руками взялася одпихати Ганку.

— Я до тебе на подвір'я йду? Ти скажи, чи я до тебе на подвір'я йду?!. Перестала по воду ходити? Перестала?

— Тю на вас, бабо...

— На своїх дітей будеш тюкати.

— Хіба ж вам так можна говорити? Ви свята та Божа, — шпигнула Ганка.

— Курчата мої, не лізь, не oddam!

— Як же це з-під моєї квочки та ваші курчата?

— А так! Бо в городі мої кури неслися,

а твоя ряба тільки прийшла й посиділа. Йди, поки лементу не зчинила!

Так від самої Мартохи і довідалася, де пропадала ряба. Ех, якби знаття, то вистежила б, забрала з гнізда на чужому городі. Бач, яка Мартоха хитра: дочекалася курчат і забрала.

— Тю на вас, бабо! Ваші кури й не вилязять із курника, хіба ж цього ніхто не знає? А на городі неслася ряба, вона й висиділа.

— Хіба в тебе є чорні кури? Га? Ген, бач, одне чорне курчатко!

— Зате в мене чорний півень є!

— А оте, з гливою голівкою?! У мене ж такий півень!

— Зате в мене аж три гливи курки! Оддавайте, бабо, квочку й курчат, побійтесь Бога!

— Вона на моєму городі кублилася, картоплю вигрібала, на моєму городі висиджуvala — і віддати?!. Не віддам, бо вона вже моєю стала.

— Ген ваші кури по моєму обійсті ходять, але ж від того вони моїми не стали.

— Моя ряба, мої курчата, не віддам! Де це видано, щоб посеред білого дня грабували!

— Бабо, і навіщо валити з болящої голови на здорову? Ось не стійте лишень на заваді, — і Ганка одтрутила плечем стару й зігнулася, щоб позбирати оті прудкенъкі кульбаби собі в пелену.

Зоєсім же, здається, легко одіпхнула, проте Мартоха впала на землю, задерла сині пісні ноги й залементувала:

— Ой, убиває! Ой, дух мені одбила! Ой, на моє життя важить! Що ж це я їй лихого за-подіяла, що вона мене топче!

А Тодос, либонь, у вікно поглядав крадь-кома, бо здалось Ганці, що раз чи двічі забі-

ліло там його бордою. Вискочив з хати і, наставивши перед собою палицю, з несамовитими очима, з третячими губами посунув просто на Ганку. Моторно перебирає ногами: де ѹ поділася його статечність. Добре, що Ганка відхилилася, а то так би й ввігнав їй палицю в груди.

Спинився, впритул підійшовши, і руку підніс, немов нечистого хотів перехрестити.

— Згинь, бабо навіженя, — проказав грудним соковитим голосом, — і не вводь во іскушеніє!..

Мартоха вже не дригала ногами — сиділа під загатою й з цікавістю позирала на них. Потім встала, обтрусила спідницю — і знову до погрібника підійшла: не давати квочку й курчат.

Ганку всю затрусило — вона вже не тямилася. Шепіт той свистячий сам вирвався із рота.

— Мовчіть, злодії несосвітенні, мовчіть, курокради, бо зараз, як я стану кричати, де ви й подінетесь! Думаєте, що коли вам інші все спускають із рук, все дарують, то можна так розперізуватись? Ось візьму зараз ці курчата, обох вас нагодую живими, що більше ніколи їсти не захочете!

Може, Тодос і не поступився б, але вже люди почали зглядатися на них, уже з вулиці наставляли вуха. Спересердя застромив палицю в землю, тримався за неї обома руками, наче коли не триматиметься, то впаде. Сивим полином кущилися його низько навислі, насуплені брови, а там, у зіницях, тліло стільки нехависті, що інша, може б, і подарувала, тільки не Ганка.

— Підсипайте своїх курей, то матимете, —

говорила вона майже заспокоєно, бо відчува-ла, що перемогла. Зігнулася над загорожею, стала виловлювати курчат, клала в пелену. Од-в'язала рябу, вп'яту за лапу до кілочка.

— Земля під тобою западеться, — сказала Мартоха, коли Ганка йшла з обійстя. — А ха-та твоя з димом піде.

Ганка обернулась.

— А під вами вже запалась, і хата ваша вже горить, — та й показала рукою на стріху.

Тодос і Мартоха голови позадирали, а по-тім одійшли, щоб з боку глянути. А Ганка, смі-ючись, що так одурила своїх загребущих сусідів, переступила через перелаз і подалася до-дому.

Тепер, коли йшла з дому, котромусь із ді-тей наказувала неодмінно сидіти біля хати. По-боювалась, що Мартоха забере рябу з курчата-ми. А якщо не забере, то хіба не додума-ється отруїти чи подушити? Мовляв, якщо не мені, то й не тобі. Спробуй потім довести, що то не тхір або не ласка.

Ганка не каялась, що з криком забрала своє. Бо коли воно своє, то навіщо його комусь віддавати? Ну, якби ще добрим людям, то ні-чого, а то ж Гомозам! У сорок сьомому році, коли всі мало не попухли з голоду, вони свиню свою хлібом годували, а коли котре з дітей приходило просити, то хоча й не заробляло в плечі стусана, але ж нічого не мало. Е, з вов-ками жити, по-вовчому треба вити. Бо розде-рутъ, зглитають, навіть кісточок не лишать.

Тепер Ганка на тих відвійованих курчат неабияку надію покладала. До осені підростуть, а там який майстер навідається щось до хати зробити — ось у неї вже є чим людину прий-няти. Або коли толока збереться, то теж не до-

ведеться по позичках бігати, червоніти перед людьми. Звісно, хтозна-коли толока та ще збереться, але все ж...

І, годуючи курчат, Ганка радісно всміхалася.

Можливо, ще раз чи й двічі заглядав Македон до Ганки — чоловік він не дуже питущий, проте задурно кому не охота випити, а жінка його пригощала. Можливо, на бурячі її коли зустрілись випадково чи біля корівника, — не без того, бо в одному колгоспі роблять і в одному селі живуть. Македон був чоловік спокійний, рукам волі не давав, та й Ганка на нього не задивлялась. По-перше, саму себе мала за молодицю в літах, а по-друге, в Македона ж і своя сімейка така, що дивно, як це вони й досі не пооб'їдали йому вух. Ну, не пооб'їдали, то й добре, а передовсім самому Македонові, звісно, непогано. Жінка в нього була плохенька, зовсім тиха. Що не робиться в селі, що не кoїться в білому світі — про все вона каже, що так і треба. Народилася людина чи забрав когось Бог до себе — Ликора говорить, що згори видніше. Підверне корова ногу або зламає ратицю — так судилося. Випав град чи дощу довго немає — не годиться нарікати, бо не поможет. Скільки жила в селі, не пам'ятають, щоб із ким-небудь посварилася. Є ж такі, не обходиться без них ні село, ні земля.

Видно, Македон теж у неї позичив дечого, бо коли хтось поб'ється, а потім збирається миритись, то його першим на зводини кличуть. А сам він у бійку не любив устрявати. Буває, зчепляється двоє, ламають ребра одне одному, і Македон тут же стойте. Здається, розборонив

би, розтягнув недоумкуватих піvnів, та ні. Стоїть і цигарку смалить. І якби ж підсміювався чи зловтішався, нема того. Тільки дивиться, спокійно, розсудливо. Але, говорили, що це він од Ликори перехопив таку вдачу, а раніше нібіто, до женіння, інший був.

Ганка й не здивувалась, коли одного разу побачила в себе на дворі Ликору. Хоч і не на одному кутку живуть, хоч і не знаються сім'ями, а кожному до неї дорога вільна. Мабуть, якась потреба молодицю привела.

Як була Ликора несмілова, то й на цей раз так. То Ганка покликала:

— Заходь, Ликоро, собак у мене нема, а сама я на людей не кидаюсь.

Були в Ликори тихенъкі очі, наче ставкові заводи, оточені звідусіль лепехою, що й вітерець хвильки не збрижить. І світилося в них ясне тепло, яке надавало її поглядові дитячої цнотливості.

— Еге ж, немає собак, — погодилася і ступила в двір. Тримала руки складеними на животі, наче за кофтиною щось мала і боялася впустити. Пройшла ще трохи і знову зупинилася.

— Та заходь, Ликоро, у мене в дворі земля не западається.

— Еге ж...

— Та ѿ індиків нема, щоб на твою червону хустку кинутися.

Ликора зовсім зніяковіла. Взяла ріжок тієї хустки, стала теребити. Зносилася вже, затерлася, червоної барви не видно, тільки ледь-ледь горить.

— Хай на дівчат кидаються, а я вже... — і не доказала.

— Як поживаєш? — бралася розпитувати

Ганка, бо вдивовижу їй було, що живуть на світі такі ніякові люди. Важко, мабуть, таким, кожне їм на голову сяде, навіть коли потреби нема. Вдивовижу було Ганці, але водночас і співчуття прокинулось.

— Та так. Щодня — надія на завтрашній день.

— Без надії не викрутися, — погодилась Ганка. — Буває, сліпнеш од утоми, а подумаєш про відпочинок — і наче сили набралася свіжої.

— Еге ж, — мовила Ликора й очі опустила.

«Їй-богу, як дівчина, — подумала Ганка. — Ходить так, наче ступити по цій землі боїться. Говорить, наче остерігається, що комусь не вгодить. Їй, мабуть, і кусок хліба в рот не лізе, бо це ж комусь може й не сподобатись». Проте жаль до Ликори не прочахав у душі, і вона сказала:

— Хто без дітей — тому й без надії можна, легше, а нам.. Тебе доля теж не обійшла, правда?

— Правда, тихенько проказала. — Хай ростуть.

— Та хай-хай. Без дітей жити — небо копити.

— Без дітей — наче сліпа. Ні за тобою, ні перед тобою. А буває іноді на душі — ліпше самій було не народжуватись та іх не мати.

Таки впросила Ганка, щоб у хату до неї зайдла. Ликора переступила поріг, сперлася об одвірок, то за руку мусила звяти, щоб на ослін посадити.

— Якби я така прохана була, — цокотіла Ганка, — то давно вже б руки та ноги поскладала, ей-еї! І чого ти, Ликоро, всіх боїшся?

— Та я не боюся, — заперечила гостя, — тільки якось воно невдобно.

— Що ж невдобно?

Ликора плечима стенала, мовчала.

— Та що, га? — наполягала Ганка.

— Невдобно, що й живу... — врешті прошепотіла Ликора.

— Овва! — тільки руками сплеснула. — Чого ж це?

— Хіба я сама знаю? Якось воно так...

— А чого ж ти прийшла? Може, щось треба? Помогти чи позичити?

— Та так, нічого, — зітхнула.

— Ти трохи посидь у хаті, а я по господарству крутнусь.

Поки бігала за тим та за сим, то й з голови вивітрилось, що залишила Ликору саму. Спершу думала, що посидить молодиця — і піде, бо в Ганки на розпитування часу немає. А повернулася через якусь годину назад — сидить гостя в хаті, як сиділа. І погідний смуток тримтить узорі.

— Ти не захворіла часом, Ликоро? А може, Македон вигнав? Вони, чоловіки, бувають такі, ти признаїшся, то, може, полегшає.

При згадці про Македона перемінилася в лиці Ликора. Набрала глибоко повітря, щось хотіла сказати, але забило їй дихання, і з очей близнули слізози.

— Таки вигнав? Чи, може, болість яка в нього?

Плаче, нічого не розказує. Правда, що дурному кепсько живеться на світі, але ж отакому, як Ликора, — ще гірше. Дала їй виплакатися. Врешті, Ликора зібралася з силою, сказала:

— Одступись ти від нього.

— Від кого? — спершу не втимила Ганка.

— Та від моого, від Македона..

Почуте — як грім з ясного неба. Хотіла Ганка зареготати, хотіла од здивування долонями об полі ляснути — стрималась. Щось важке налягло їй на груди, а губи мимовільно сілнулися раз і вдруге.

— Сама я бачила, — говорила півшептом Ликора, очей не підводячи, — і люди розказують.. Якби ж хоч не подейкували, якби не плеєкали, то ще нічого б, то я і не прийшла б, а так...

Ганка й обізватися не могла, приголомшена стояла. Поговору вона, здається, ніколи не боялася, але тепер, коли той поговір її зачепив... І хоч не винна була ні в чому ні перед ким, але ж почувалася зараз так, немов завинила перед Ликорою. Та якби знаття, то вона Македона десятою дорогою обминалаб..

— Чи я не бачу, як тобі ведеться, — далі еже говорила Ликора. — Бачу. Тягнешся, аж повиступали жили на лобі. Не можеш без чоловіка. Але ж якби ти з ним так, щоб ніхто не бачив...

— Про що ти, Ликоро! — скрикнула. — Та він же мені як торішній сніг!

— А що? Якби тихо, щоб поголосу не було. Так, як Татунь... Він у Самгородку має якусь, а хіба про те його жінка знає чи діти? Либонь, і в Самгородку в нього вже знайшлось одно чи двоє...

— Ликоро, та він у мене лише чарку випив, за гуси, а то все поговір, присяй-бо.

Проте жінка, видно, не вірила. Мабуть, їй давно вже нашпітували, мабуть, давно вже радили поквитатися з Ганкою, очі їй повидряпувати, коси порвати, і коли вже Ликора наважилася прийти, то все хотіла викласти.

— Одступися від нього, бо Македон і розуму некрепкого, і баламут, і набрехати любить. Ну, якби стільки ротів не сиділо на моїх плачах, то ще можна було б, нічого не сказала б, хай би йшов, а то ж... Не зуміли ви сковати, випливло, то ти, Ганко, май серце.

Розсердитись? Ухопити коцюбу і вигнати з хати, щоб і духу не було? Але сиділа на ослоні сором'язлива, непоказна Ликора, і все, що говорила, мабуть, таки з чужого голосу. Ні, не гнівалося Ганці, рука не піднімалася. Хоч бери та сама плач разом з Ликорою, але не плакаєшся.

— А ти побалакала з Македоном? Що він?

— поспітала.

— Не балакала... Хіба він признається?

— Якби ж було в чому признаватись!..

— Е-е, марно не говоритимуть... Коли він ще приплентає, то ти вижени його, хай і дорогоу забуде.

В Ганчиній голові поволенъки туманіло-тумніло; так було, наче вчаділа: в очах — різь, а в голові — жорстко. Вже не могла ні віправдовуватись, ні розраювати жінку. Тримала на колінах кулаки, і були вони такі важкі, наче ось-ось руки од них повриваються.

Ликора пішла; боязко пройшла попід вікнами, боязко і ворота ступила. Голову ввібрала в плечі, дивиться вниз. Не жінка, а тінь од жінки. Хотілося Ганці в думках пожаліти її, але жалоців уже чомусь не було. Натомість бухтів гіркий гнів у ній, — не на Ликору, ні, а так... На весь світ, на все в цьому світі, що примушує її мучитись і страждати, наче вона для самих тільки мук і народилася. Од того гніву пекло в голові — було насипано туди полумінного жару...

Кілька днів не виходила з хати. Загадували на роботу, але казала, що хвора. І справді почувалася так, наче її побили. Чогось крижі боліли, і в'язи, і поперек. Навіть млоїло, то взялася пити гарячий узвар... Коли вперше пройшлася по вулиці, то здавалася собі старою, а все навколо було їй чорне: і хати, і дерева, і жінки на городах чи біля криниць. І хоча за своєю душою не бачила не тільки гріха, а й помислу на гріх, проте відчуття провини не полишало її. З підозріливістю ловила кожен кинутий на неї погляд, а коли хтось при ній починав перешіптуватись, думала, що про неї-таки, більше ні про кого.

З Македоном зустрілася біля ставу, надвечір. Його гнідий із берега пив воду, а об'їждчик, босоногий, в натягнутому на самі очі картузі сидів на коні і зв'язував батога. Помітив Ганку, що оддалік брала воду (хотіла голову змити, аби коси були м'які), крикнув:

— Здорово, молодице, чого так загордилась?

Інша на її місці відповіла б, поговорила б до ладу. І хоч ні в чому не був винен Македон, але раптово від образи на нього здригнулося щось у Ганчиній душі. Мовчки набрала води, мовчки повернулась і пішла.

З Іваном почало щось койтися... То ходив хлопець патлатий, місяцями нестрижений, так і дивись, що якій сороці забандюрються гніздо звити в його чуприні. Час од часу Ганці ставало важко дивитися на ту стріху, вона брала ноги і, всадовивши хлопця на стільці, обрізала йому волосся начисто, навіть чубчика не лишала. «Щоб не так душно було», — говорила.

Тільки драбинки ото біліли на Івановій голові — ніби в полі нерівно зрізана стерня. Радий був Іван і такій стрижці, навіть декого із своїх товаришів приводив, щоб мати підстриглу.

Але почало з сином щось коїтися, бо одного разу прийшов додому наче аж щасливіший і веселіший. Коли зняв картуз, то спідлоба зиркнув на матір — мовляв, щось помічеш, чи ні? Ганка таки помітила, було знято в Івана на голові волосся старанно, акуратно, чубчик прилизаний, і тхне від нього чи то одеколоном, чи то туалетними змілками.

— Хто це тебе так? — запитала. Хотіла всміхнутись, але вуста наче позмерзались.

— А дядько Гумент, — з видимою гордістю відповів.

Дядько Гумент у їхньому селі стриг і старих і малих. Усіх тих людей, які не ходили до нього стригтись, називав „азіятами”. Крім того, дядько Гумент колов свиней, вичищав кабанчиків і бичків. Коли корова приводила теля, то його теж кликали. Якщо хто-небудь колов свою свиню без його помочі або ж кликав ветеринара, щоб вичистив бичка, то таких людей Гумент теж називав „азіятами”.

— Що ж ти йому дав?

Іван невдоволено знизвав плечима. Мовляв, що дав, те дав, чого це ви так допитуєтесь?

— Ні, ти признайся, — наполягала маті.

— Ну, десяток яєць.

— Скільки? Десяток? А ти їх зніс? Га? Будеш по десятку віддавати, коли сам почнеш нестись! То це хіба я не могла тебе обскубти? Хіба Гумент краще? Десяток яєць!..

— Звісно, що краще, — буркнув син.

— Чого ж ти мені по десятку не платив? Думаєш, я в тебе не взяла б? Узяла б, ще й як!

— Ха-ха! — всміхнувся Іван. — Як же це я у вас братиму і вам же віддаватиму?

— Хоч би раз од вас якусь плату мала, а то кручусь біля вас, як оглашена, а що з того маю?

Ну, постригся в Гумента, хай і так. Але ж почав волосся назад зачісувати, а воно не лежить. Як уже картузом його не притискав, як водою не змочував, а воно як було дротяним, то дротяним і зосталось, як стирчало в різні боки, то й не перестало стирчати. До чого ж він додумався? А, лягаючи спати, на ніч Ганчиною хусткою голову об'язував! І не тільки на ніч; буває, сховаеться в хаті посеред білого дня, закутається і глипає по вікнах, чи не йде хто, часом до них.

Ганка вже й кепкувала з нього:

— Чи не заміж збираєшся?

— Заміж! — бурчав чимось не вдоволений Іван.

— А потім із замужа?

— Із замужа!

— А чи боїться розум розтрусити, то перев'язуєшся?

— Боюсь розтрусити.

Ну, що боїться розум розтрусити, це добре. Тільки чи є що в нього розтрушувати? Либонь, немає. І мати зітхала.

Почав пропадати з дому Іван. То, буває, тримається хати, як воша дірявого кожуха, а тут як ізслизне після обіду, то ні під вечір не привіється, ні ввечері. Аж-аж опівночі приб'ється, рипне тихенько незасуненими дверми й до тапчана скрадається, боячись дихнути. Ганка раз йому стерпіла, дружий, а ж мусить знасти, де її дитина ходить? А може, воно з таки-

ми урвителями злигалося, що не тільки само на шибеницю попаде, а й сім'ю потягне?

Якось, коли Іван навшпиньки, прикусивши язика, підкрадався до тапчана, поклилака:

— Іва-а-ане..

Він закляк і якусь мить не ворушився. Думав, либонь, що то мати спросоння. Та вона аж засміялась:

— Це ти коли почав боятися матері?

Він хутенько підійшов до тапчана і, не роздягаючись, шаснув під рядно. Ганка, спервшись на лікоть, якусь хвилю позирала на нього з лежанки, потім підійшла до нього:

— То ти обізвешся?

Мовчав, накрившись із головою.

— Ти, хлопче, не прикідайся німим, бо я тобі швидко голос уставлю. Кажи, де тинявся? Чи не з бандою якою збратаєшся, котра чесних людей перестріває посеред шляху? А може, по коморах унадився із товаришочками?

— Ай! — буркнув Іван.

— Ні, ти кажи, бо це мати питає.

— Одченіться, — знову буркнув Іван. І, поки вона, вражена, мовчала, додав: — Розпустили губу, ген малі попросипляються на печі.

Тут вона здерла із нього ряденце, вчепилася за комірець:

— Оде так із матір'ю?

Він скочив на ноги, скопив її цупко за руки.

— Ану пусті! — наказала.

— Не пущу, — глухо видушив.

— Ти чуєш?!

— А ви не бийтесь! Чого ви б'єтесь?

— Ти на матір піdnімати руки? Бити матір? То тобі вже нема нічого святого? Пусти!

Іван відпустив — і притулівся спиною до

стіни. Ганка взяла його за вухо, провела через хату, а коли огинились надворі, то сказала:

— Можеш іти!

— Куди? — не втімив хлопець.

— Куди хочеш. Звідки прийшов. — І тому що він і не ворухнувся, додала: — Тепер ти розумніший за матір, самостійний, то нащо я тобі здалась? Іди, звідки прийшов! Ну, чого сопеш, як ковальський міх? Іди й не повертайся.

— Нікуди я не піду, — прогугнявив Іван слізливо.

Мати помовчала трохи, відчуваючи, що її взяла, й запитала, твердо, сердито запитала:

— Де ходиш? Признавайся! Бо заведу тебе в сільраду, а там із тобою поговорять.

Іван знов, що сільрадою мати лише погрожує, проте опинатися більше не став.

— До хлопців ходив. До Чмира й Татуня.

— А що ти з отим лобурякою Чмirem загубив?

— Та так... — промимрив син.

— А з отим пришелепкуватим Татунем? У нього ж макітра на в'язах така порожня, що аж видзвонює.

— У Татуня, мамо, бубон новенький, а в Чмира балалайка.

— То й що?

— Ми граємо.

— А ти ж на чому граєш?

— Я біля них...

— Нащо ж вам грati?

— Ну, коли попросять куди. На вулицю дівчата зберуться чи на вечорниці які...

— Вечорниці? — перепитала мати. А хіба тепер на вечорниці збираються?

— Угу, й частенько, — підтвердив син. — То до Мільйоних сходяться, то до Варки Бур-

дейної. Навіть стари баби приходять, гака вже каліч, що ніхто на них і не гляне.

— Хто не гляне?

— Ну, хлопці, парубки.

— А ти що там робиш?

— Гуляю, — кашельнув Іван.

— Бож-ж-женьку ж ти мій! — сплеснула руками Ганка й задивилася на свого хлопця так, наче на прояву. Він під тим поглядом не дуже і вкляк: бачив, що серце в матері вже відійшло, а йому більше нічого й не треба. — Як же ти гуляєш?

— Ну, на ослоні сидимо з хлопцями. Співаємо...

— Якої? — само вихопилось у матері.

— «Скакав козак через станицю», «Розпрягайте, хлопці, коні».

— А ти, а ти що там?.. І танцюєш?

— Аївжеж, — не без гідності відповів. — Буває, таку пилику зіб'ємо в хаті, що каганця не видно.

— Тъху, — сказала Ганка й пішла до хати. Але зразу ж вернулась і додала: — То коли вже тобі така нетерплячка, то женись. Бери собі бабу Бахурку або Клару Стефанишину. Будеш тоді сам собі хазяїн, коли захочеш, тоді й прителіпаєш додому.

— Нащо мені таке луб'я, — муркнув Іван.

— А якої ж ти хочеш?

— Та ще ніякої, тільки не такої.

— Тъху, — ще раз сплюнула Ганка.

А за кілька днів яку він бляху причепив собі до паска! До звичайнісінького собі сиріцьового паска, зморщеного, на кінчику розтріпаного. Бляха була мідна, зі снарядної гільзи, жовта, начищена до бліску. І не просто бляха, де там, — а майстерно вирізані, розпростерті

на обидва боки орлині крила. То раніше Іван міг той пасок забути де-небудь у дома, не підперізуватись тижнями, а це куди не йде, неодмінно підперізується, при чому бляху раз по раз обмацує, а голову тримає високо й рівно, як

— ... Буває таку пилюку зіб'ємо в хаті, що каганця не видно...

солдат. Поки не було бляхи, здається, був хлопець як хлопець, а це змінився, подорослішав, навіть гонор у нього десь узявся. То раніше Ганка могла йому запотиличника дати, коли не слухався, а це якось навіть рука не піdnімається. От що бляха іноді робить з людиною!

Толик — нашо вже шмаркач! — а й той, дивлячись на старшого брата, і собі захотів перемін. То завжди мотузочком підв'яжеться чи шнурком — і добре, аби штани не спадали, а це теж захотів мати пасок. Був у Ганки чималенький телячий шкураток, берегла на латки, то він знайшов той шкураток, уже був би й зіпсував, якби не встерегла.

— То ти добро переводиш?!

Вислизнув з її рук, як вихор. А проте через тиждень чи через два таки мав ремінець, зношений, геть зовсім нікудишній, а проте ремінець. Чи випросив у кого, чи так хто віддав, бо мав уже викинути. Толик і собі став тепер носа задирати. Раніше, бувало, зразу послухає матір, коли посилає куди-небудь, а тепер — при ременці! — не дуже й поспішає. А як би він, мабуть, змінився, коли б ще бляху мав таку, як у старшого брата!

А з Іваном як почало ото котися, то котись і не переставало. Одного разу вмивався він, і Ганка помітила — чимось таким забруднена рука, що не обмивається.

— А то? — поспітала. — Де це ти в ма-
зут уліз чи в шмаровидло, що воно до тебе
прикипіло?

Іван тільки муркнув зневажливо: мовляв, не тямите, мамо, нічогісінько, а ще носа тикаєте.

— То, — пояснив, пирскаючи сміхом, Толик, що крутився поблизу, — татуїровка така.

— Що? — звела брови.

— Ну, голками йому накололи.

Іван стояв з опущеним поглядом, люто поглипуючи на брата.

— А навіщо накололи? — допитувалася мати. — А хіба він не міг постояти за себе, оборонитись?

І з тими словами закотила Іванові рукав до ліктя. Закотила — й ахнула: там було виколото кинджал, обплутаний ланцюжком, а на кинджалі напис: «Не забуду мати родную». Ганка зірвала із сина сорочку, стягнула майку — спина й груди Іванові рябіли од написів та маlionків. «Коварство — враг жизні», — красувалось на животі, а на лівому плічку: «Москва — столиця Родіни». Були зірки, Кремль, якорі, якісь цяточки. Хлопець щось прикривав долонею, то мати силоміць одняла його долоню й прочитала: «Антося».

— Це ще яка Антося? — запитала вона зловісно.

— А Шамрайка, — простосердо підказав Толик.

— Оце ти собі Шамрайчину дівулю виколов на грудях? — зверескнула Ганка. — То я тебе на світ народила, щоб ти оту нехлюйського роду соромітницю малював на своєму тілі?

Іван мовчав. Толик завбачливо потупцяв за причілок, боязся, щоб і йому від матері не перепало, бо від Івана вже неодмінно влетить.

— Ось я тебе зараз помию, — мовила мати і, линувши з чашки води, взяла в жмені пісксу та почала дерти Іванову спину. — Я із шкурою поздираю із тебе твою дурість.

Іван тільки сопів, але не виридався. Ганка завзято терла, аж поки виступила кров. Зрештою стало шкода їй рідного сина, і вже тільки сварila:

— То це ти за ту дурну Антошку додумався кров проливати? Чи її в тебе так багато? Га? Ти чого зуби зціпив, не відповідаєш? Ти хіба на фронті, а мати твій ворог? Розв'язуй язик!

Іван щось буркнув.

— Що? — не розчула Ганка.

— Антошка не дурна, — голосніше повторив хлопець.

— Ну, якщо вона не дурна, то йди позич у неї розуму. Йди!

— То й піду.

Чи ходив він до Антошки позичати розуму, чи не ходив, проте одного разу пoyerнувся додому геть побитий. Під очима — синці, вуха подряпані, волосся звалиялося в крові. А що вже одяг — здається, суха ж погода, але десь поназбиравав і болота, і тванюки, все на ньому таке, що тільки заплющається і перехрестись. Лікти повилазили з рукавів, а коліна теж світять.

— Набийте мене, мамо, — ледь-ледь чутно попрохав Іван.

— Га? — мати вдала, що не чує. Так вона вже з ним намучилася за останній час, що й гніватись — не гнівалась.

— Повісьте мене!..

— А це ж чого?

— Покарайте мене, мамо.

— Хто ж це тебе так покалічив?

Скільки не випитувала, не сказав. Тільки губи кусав. От уже запеклий вдався, от уже одірвант!

— Коли ти мене хоч на пучку поважаєш, то піди в сільраду і заяви на своїх кривдників. Або мені скажи, я сама їм раду дам.

Не сказав. Уже пізніше довідалася Ганка, що це його хтось за Антошку так оддухопелив

із старших парубків. Скільки ж тій Антошці? Шістнадцятий оце минув, либоны! Хіба в Збражі дівок тепер мало? Та цього добра — як у гарного хазяїна дерти! І якби ж хоч із пики щось путнє, а то так, наче щодня її сирим м'ясом по морді лупцють. А йому ж не більше, як Антошці, навіть менше, — шістнадцягий ще не сповнився.

Що ж їй, Ганці, робити? А чи нічого не робити? І чи є якийсь толк та лад у цьому світі? А чи ніколи його не було й не буде?

Нема в людини нічого — вона незадоволена, старається придбати, нажити. Придбала, нажила — і все-таки здається мало, хочеться більше. Ото чи має вона що-небудь, чи нічого не має — однаково невдоволена.

Корови в Ганки не було, бо як не купила зразу після війни, то й пізніше не купила. Звісно, якби жили змотати в клубок та добре помучитись, можна було б і мати сякий-такий хвіст на обійті. Але Ганка на оті жили була бідна, та й чим би вона годувала корову, якби й мала?

Що було з Павлом Дралом, їхнім завклубом? У свого брата, колгоспного ізового, взяв коней і посеред ночі з батьком поїхали в ліс. У лісі наклали повен віз сіна й так, наче своє власне, не криючись ні од кого, повезли додому. Їх усе-таки зловили, заставили везти сіно назад, а Драла врятувало від тюрми лише те, що в районі він був відомий чоловік: не так давно ვbaразька художня самодіяльність на огляді зайніяла друге чи третє місце. Переказували, начебто голова колгоспу сказав Павлові:

— Якби ти, сучий сину, не взяв у районі

шіякого місця, то я б тобі за те крадене сіно
знайшов ха-а-арошее місце!

Після чого нібито Павло Драло став скликати хор на репетиції дуже часто, а тих, хто відмовлявся приходити, не пускав до клюбу на кіносеанси, коли, нарешті, після довгого очікування у Збараж прибувала пересувка із своїм движком.

Не було корови і в Бахурки. Йі навіть у голову не западало на старості, що можна власну корову мати, пити молоко. Не западало і, здається, не западе. Аж ні! Була вона в Новій Греблі на базарі, там здибалася зі своєю старою знайомою, з якою колись удвох діували. Запросила та Бахурку до себе, вгостила молоком. І натоміні та спраглій бабі те молоко видалося таким смачним, що вона запитала:

— Це ж... незіране?

— Та невіране, — підтвердила стара бабина подруга.

— Стара корівка чи молода?

— Якби ж то корівка! — мовила стара бабина подруга. — Це козяче молоко.

— Козяче?!

Бахурчиному здивуванню не було меж.. Смакуючи, допила молоко, а потім захотіла глянути на козу. Знайома повела її до рову, де, вп'ята до кілка, з торбою на вимені стояла, високо задерши рогату голову, ряба коза. Бахурка хотіла погладити, а коза наставила роги. Бахурка відступила.. Прошкувала у Збараж, з думок же чомусь не виходило ні молоко, ні коза. Їшла через поле, а здавалося, що ось вискочить із-за кущів коза — і Бахурка зупинялася, хрестилася.

Увечорі подалася до Ганки. Жінка саме повернулася з поля, мила ноги біля криниці.

— А що я тобі скажу... — здалеку почала Бахурка.

— Та вже щось скажете, — відповіла Ганка, відчуваючи, що неспроста оце до неї завітала.

— А що, якби нам козу купити, га? — зразу ж виклала баба свої карти.

— Яку козу?

— Щоб молоко давала.

Ганка випросталась і якось наче аж зачудовано подивилась на бабу.

— То купляйте самі, коли молока закортило.

— А тобі хіба не треба?

— Чого ж не треба...

— То давай купимо.

— Одну козу на двох? Це що ж, роздеремо її навпіл? Мені хвіст і роги, а вам дві цицьки і ратиці?

— Та ні, — заперечила Бахурка. — Півкози буде мені, а півкози — тобі. Заплатимо порівну.

— Як це — півкози?

Баба аж сердилась, що Ганка не розуміє.

— А так, кожному по півкози. От, приміром, ти тримаєш її тиждень у себе. Годуєш її, дойш. А потім я тримаю тиждень у себе. Теж годую, дою.

Он як ви! — аж усміхнулася Ганка, втямивши нарешті. — Ну, добре... Влітку ще таксяк, а зимою ж хто її доглядатиме?

— Удвох, все удвох.

— А податки скажені! Он хто має корову, мусить молоко носити на молокоздачу. І м'ясо требують. Це ж на козу, либо на, теж накладають.

Бахурка про це не подумала. А їй справді,

коли скажуть носити молока більше, ніж та кома даватиме? То що — докуповувати тоді для держави? Зовсім невесела пішла баба з Ганчи-ного обійстя. Аж шкода її стало Ганці — і на-віцо засмутила стару? Хай би собі тішилася та пляни складала.

Подибала невесела Бахурка, а через кілька днів прийшла така, наче їй срібного карбован-ця подарували. Ще од воріт крикнула:

— Не беруть, Ганко, й не накладають!

— Хто не бере? Хто не накладає? — Ган-ка, либонь, уже встигла й забути про їхню недавню розмову.

— Та молока не беруть! За козу! Я оце хо-дила в Нову Греблю та розпитувала.

— Он воно що. То ѹ добре, що не беруть. А ви візнали, чи можна отак — щоб навпіл куп-ляти? А раптом закон є такий, що не дозволяє? Козу тримати можна, а півкози — заборонено? Га?

Бахурка насупилася. Хіба вона знається на законах? Та ѹ закони можна по-різному пере-вертати, як коли заманеться їхнім сільським властям. Хтосьна, що там у законах записано про козу. Зрештою, помізкувавши, сказала ба-ба:

— А коли потай тримати козу, щоб ніхто не зінав і не відав?

— У нашому селі? На Хацапетівці? — слу-шно заперечила Ганка.

— І то правда...

Але ѹ цього сумніву позбулася Бахурка — ходила вона в сільраду, з Балком балакала, і голова сказав, що коли хочеться їм тримати по півкози, то нехай тримають. А коли хочеться по чверті кози тримати, то теж ніхто не за-

перечуватиме, бо про це взагалі ніяких вказівок немає.

— Немає? — перепитала баба.

— Таки немає.

— А може, будуть?

— Чи будуть? Не знаю, може, будуть. Але наперед заглядати не станемо. Хочете півкози купити — купуйте. Геть зовсім зможете розбагатіти!

Новини, принесені з сільради, Ганка зустрила не дуже весело.

— Сказав, що вказівок немає? Сказав, що, може, будуть? Ото ж то й воно!

— Яке воно?

— Отаке! Усього можна сподіватися: сьогодні так, а завтра інак.

— Ти, Ганко, така вже наляканана та настрахана... Он же брати Сядристі тримали одну корову на двох.

— Тримали! Краще так нічого не тримати. Поки не мали того хвоста, то жили мирно й тихо, нерозлійвода, хоч обійстя їхні й через тин. А коли на одну корову стягнулися вдвох, то швидко ворогами поставали.

— Хіба то вони? То їхні жінки!

— Е-е, бабо!.. Тут і не хочеш стати ворогом, то станеш... Усенький Збараж сміявся з них!.. Доїти корівчину доїли, а годувати не дуже хотіли. Думав один: нехай він годує. А другий думав: нехай той годує. Ребрами світила, а корівчина ж була нічогенька. А молоко носили на молокоздачу? Ніхто не хотів.

— Е-е, Ганко, то ж за козу молока не требують!

— Що ви мені з тією козою!.. Он брати посварилися між собою, а ми ж люди чужі з вами.

— Помирилися вони...

— Еге ж, після того, як корову продали.

— Ганко, хіба ж ми коли ворогували з тобою? Ніколи. То й тут не погарикаємось.

А ѿ справді, чого б це їм гризтися? Скільки вони знаються, а ніколи ж, либо нь, не сварилися по-справжньому. Бог дасть, і тут не посваряться. Може, погодитись? Не так багато доведеться ѿ заплатити за козу, а радість не тільки для Бахурки буде, а ѿ для дітей — для Толика, для Сані. Іван — старший, він не захоче той козячий хвіст крутити, а менші... Скільки вже вони туркотілі їй, щоб корову купити?!

— Спробуймо, — сказала. — Догляду за нею великого не треба — прип'яли до кілка, от вона ѿ товкиметься цілий день, поки всю зелень повискубує.

— Отож! — зраділа Бахурка. — Йі і трави не треба — на кущ натрапить, на бур'ян який...

І чому б і справді не купити козу, думала Ганка. Чи то, пак, півкози. Свині вона не тримає, як інші, хіба що кури... Буде дома біля чого крутитись, не тільки біля города. Та ѿ, мабуть, поважатимуть її в Збаражі більш, бо людину, яка нічого не має ѿ не хоче постаратись, у їхньому селі не дуже поважають. Можна сказти, що зовсім не поважають.

— Господи, — теревенила Бахурка. — Це ж у мене нікого немає, а тепер — коза! Не сма вже я буду дома. Тобі, Ганко, не те, що мені, бо діти біля хати крутяться. А в мене — чотири кутки, більше нічого. Тепер же — коза!

— Півкози, — нагадала Ганка.

— Еге ж, еге ж, — погодилася Бахурка. — Півкози... А разом — коза!

— А так... Слухайте, бабо, це ж вона приведе козенятко!

Думка про козенятко Бахурці в голову не

западала. Очі в старої побільшали, засміялись.

— Що правда, то правда.

— Виросте воно, поведу я його на базар, — цокотіла Ганка. — Продам, добрі гроши візьму. Добрі гроши, бо від гарної кози має бути й потомство гарне.

— Авжеж, — погоджувалась Бахурка. Та раптом очі її знову побільшали, вона підозріливо глянула на Ганку. — Ти поведеш на базар? А чого це ти поведеш? Сама? Хіба козеня твоє? Півкози ж твоєї, а півкози — моєї...

— То що, й козеня навпіл роздерти?

— А навіщо дерти? — заперечила Бахурка. — Коли коза в тебе, то й козеня біля неї. А в мене, то в мене.

— Гаразд, — погодилася Ганка. — Але виросте воно... Можна й продати, еге ж?

— І ти поведеш на базар?

— Ну?

Баба ще підозріліше глянула на Ганку. Молодиця, ще нічого до пуття не тямлячи, додала:

— То вдвох поведемо, коли вам побазарювати охота.

Бахурку й це не заспокоїло.

— То коза навпіл, а козеня, виходить, твоє? — сердито сказала. — Продаси і гроши собі покладеш?

— Свят, свят! — мовила Ганка. — Що це з вами?

— Бачте, зі мною! — аж пересмикнуло Бахурку. — Що це з тобою?

— Та чого б це я ваші гроши та собі в кишеню клала? Вашої півкози, то вашого й півкозеняти, — от вам і половина.

— Еге, так я тобі й повірила... Знаю, яката!

— Яка ж я?

— А така!

Хоч сміяся, хоч плач. Ще тої кози в очі ніхто не бачив, ще не стягнулись на неї, а вже посварились. А посварилися, бо Бахурка підтичку в руку — і подріботіла з подвір'я, тільки закуріло... Це ж тепер погаркались, а що було б, якби справді козу купили вдвох та стали доглядати її? Е, не обійшлося б тоді без сміху та плачу, а що вже для лихих сусідів потіхи було б!

Думала так, проте в душі відчувала якийсь жаль.. Це ж і справді можна було козу мати, це ж і справді для дітей якась забавка була б. Привела б рогата козенятко, а то й двоє... Ганка аж просіяла. Справді, коли пощастить, то може не одним окотитись, а двома. Й не доведеться тоді їм ділитись, тобто роздирати козеня навпіл. А так — одне Бахурці, а друге — Ганці. І хто що захоче робити з ним, хай робить, нікому до того діла не буде.

Бахурка все те вислухала не дуже ласково. І все підозріливо побликувала на гостю: мовляв, кажеш одне, а на умі можеш тримати зовсім інше.

— А-а, — протягla невесело, — я вже передумала.

— Чого ж це? Чи молока не хочете?

— Молока хочу, тільки передумала.

Виходило так, що тепер Ганка впрошуvalа:

— Ale ж матимете своє власне козеня. I що захочете — зробите з ним. Заходете — простаєте самі, захочете — вигодуєте, коза виросте.

— A чим я його годуватиму? — спокійно заперечила Бахурка. — От скажи мені, Ганко, чи сама я зможу його доглянути? Це ж ми го-

ворили, щоб навпіл, а так... Ні, не хочу.

— Самі ж закомандували...

— Ні, ти, Ганко, скажи: що я з тим козе-
ням робитиму, га?

Хотіла Ганка сказати, що, мовляв, подару-
єте кому-небудь, коли вже самі не справитеся.
Та стрималася, змовчала. Бо що, коли Бахур-
ка подумає, що ій, Ганці ж таки, подарувати?
Тоді стара розгнівається не на один тиждень,
а навіщо їм сваритись? Ну справді, навіщо? Як-
не-як, а з Бахуркою вони хоч і не душа в душу,
а все-таки живуть. Хіба в Ганки є хто-небудь
ближчий? Нема. І родичів, здається, по сусід-
ніх селах посіялось чимало, а баба ій, либо нь,
найрідніша, хоч і чужа.

Коли тільки завесніє, то живій людині од
того велика вигода. По-перше, не треба вже
про взуття думати та про те, як його латати.
Ото скинув шкарбуни, які за холоди гірше пе-
ченої редьки надокучили, і ходиш собі босяка,
сухо надворі чи мокро. По-друге, одягу ніякога
не треба зношувати та рвати, бо накинеш
щось на себе, аби тіло прикрити, — оце й уся
краса і весь захисток од негоди. А по-третє, з
весною бур'янів стільки попре із землі, лободи
молодої та кропиви кусючої, що не тільки сви-
ням вистачає. Звісно, жиру з бур'яну ніякого,
на ньому не поправишся й не ростовстієш, а
все ж веселіше в тарілку дивитися, коли в юш-
ці чи борщі не сама тільки картопля плаває.

І цю, чи не останню з важких зім, пережи-
ла Ганка Волох зі своїми дітьми, а тільки по-
злазив сніг, ходили вони в неї босі й пороздя-
гувані. Від того мали обличчя такі ж сині, як і
ноги, а коли хто питав, чи не холодно, то від-

повідали, що «нє, не холодно». Бо позивали. Любли вони гратися і грались, як у кожної матері, а привчила їх Ганка до того, що ніколи не поверталися з порожніми руками додому. Чи тріску надибають, чи гілляку якусь. Коли ж ішли до ставу, не тільки купалися, а й риби приносили.

З рибою бувало всяко. Все кінчалося благополучно, якщо печерували раків або виловлювали комлиkkів біля греблі. Тут вода бігла хутко, скакала по камінню, то їх водилося хмарами. Граючись, можна було за день навитягувати з нірок півторби, а то й більше. Обходилося також благополучно все, коли біля греблі заскакували з мерлею або з мішком ловити сралю (так у Збаражі називали й називають дрібну рибу). Діти раділи, коли серед сралі попадалося і щось більше, але треба ж було осторігатися рибалок, які часом підкрадалися, ловили дітлахів і били їх за те, що винищують мальків.

Але за сралю діставалося не часто, бо ніхто її, крім дітей, не ловив і догляду за нею пильного не було. Який із сралі наїдок? Підсмажиш на пательні, спершу ще нічого, можна їсти, проте багато не з'їси, бо невичищена вона й гірка. Ото тільки якби апетит роздроочити... Дядьки та старші діти ловили великих коропів, за якими й дивилися сторожі. Дядьки це робили вночі, перед самим досвітком, коли добре спиться. Виходили з сітками, хтось заганяв тихенько сонну рибу, — за один чи два заходи вистачало на всіх ловців, і не тільки поснідати, а й на базар понести. Діди, які звикли до води та до риби змалку, ставили ятері в тільки їм відомих місцях, та так обачно, що навіть чайки за ними підглянути не могли... А

старші діти — посеред дня з вудочкою. Примоститься в лепешці, щоб ніхто не бачив, і закидає крадькома. А то й без вудилища ловлять, там, де глибоко. На видному місці біля компанії картярів сидить, буває, і, поки хто дурнів нахапається, він шворку риби нацупить. Бо коли біда захоче, примусить перехреститись і безрукого.

Соня з Толиком пічкурів та сралі приносили додому, а Іван і великої риби. Не раз йому доводилося тікати від сторожів, не раз його ловили, запотиличників давали, трошили вудки, проте йому було не звикати. Всі сільські хлопці так вудили, ніхто не ремстував на долю. Ганка нічого не казала Іванові — як-нечаяк, а помагав-таки. Аж поки не прийшов хлопець додому весь заюшений, у синцях, замість сорочки лахміття звисало.

— Хто це тебе? — спитала сердито.

Іван глипав спідлоба й не признавався.

— То не скажеш?

Чи язика проковтнув, чи глухонімим став.

— Ото не попадайся, — сказала. — А попадешся, то додому отаким не приходить. Хіба цю сорочку вже полатаєш? Як я на тебе настачу?

Рибу він і згодом приносив, але ніколи більше не приходив побитий та обдертий. Либо навчився прудко тікати й не попадатись.

У Ганки діти не байдикували. В іншої, дивись, лініві, встають ополовудні, хати не тримаються, а в неї — лад у всьому. Хоч і не було корови, яку треба пасти, вставали вдосвіта. Ну, якщо не разом з матір'ю, то після неї, але не залежувались. Не раз відпасали чергу за кого-небудь у череді, а біля ставу доглядали не тільки своїх гусей, а й чужих. А то, коли з пали-

вом невикрутка, брала Ганка свою дітлашню і йшла в ліс по в'язку.

Картоплі, щоб зasadити город, у неї не завжди після зими виходило. Хоч і думала про наступну весну, хоч берегла на насіння, та все ж таки й насіння іноді з'їдали. Добре, коли хтонебудь позичив відро чи двоє, а коли не вдавалось позичити, то земля так незасаджена й гуляла, женучи до сонця щирійку та берізку. Невелика латка, та серце боліло, бо хтозна, як там воно буде..

І на цей рік — теж. Ганка бідкалася, ходила по позичках, десь їй і дали півлепени картоплі, а десь і не дали. «Маком засію, — думала. — Хоч стільки багато маку нам не треба, але хай щось росте».

Виручив Іван. Припер уночі майже повні-сінський мішок. Од напруги повиступали на лобі жили, а що вже радий!

— Буде, мамо, зasadити, буде й на їжу.

Допитувалася, де дістав. Іван криво всміхався:

— Заробив!

— У кого ж ти заробив?

— А хіба що? Заробив — та й годі!

— Мабуть, добре потрудився, що стільки дали.

— Добре потрудився чи ні, то вже нехай не кладеться вашої голови.

Ганка наче вперше бачила його. Стояв гінкий, довгорукий, і хоч обличчя ще дитяче, а вже почало грубіти, біля вуст — ледь помітні борозенки. Вона й не встерегла, коли це він подорослішав. Ну, наче ниньки ще зранку був такий, як завжди, дитиною, а це... Перевела погляд на Толика, потім на Саню. І вони попідростали. І чомусь здалися їй маленькими до-

рослими людьми. Очі в усіх серйозні, з попільцем утоми, і в тих поглядах уловила життєвий досвід і щось значно більше і глибше за досвід.

Повставали вдосвіта, щоб упоратися з тією латкою, поки земля вогка. Чимало вже корчів посадили, коли мимо проходив Глемездик. Привіався за давньою звичкою і, минаючи їхній город, крикнув:

— Чула? В Гордія Пилявця цієї ночі хтось картоплю із погреба вкраїв!

Крикнув і пішов, Ганка навіть не допетрала зразу, про що він. А потім раптом випросталась, одмінилася з лиця. Заступ висковзнув із рук і впав долі. Вона все хотіла заглянути в Іванові очі, а той ховав їх, удаючи, що нічого че чув, що дуже зацікавився борозняком.

— Іване... — проказала.

Штурпачком лободи він перевертав того борозняка з боку на бік.

— Іване...

Очевидячки, йому таки заклало на обидва вуха. Толик підійшов і штурхнув його в плече, то старший брат турнув його лікtem, — і все ховає очі.

— Діти, — сказала мати, — дивіться, де виямки, діставайте з них посаджену картоплю.

Викопувати взялися з більшою охотою, ніж садили. Толик побіг по другий заступ, а Саня просто руками вигрібала. Іван тим часом найшов ще одного борозняка. Толик, позираючи скоса на матір, підійшов до нього й шепнув:

— Тікай!..

Іван знову стусонув його лікtem, але вже легше. І знову зігнувся, порпаючись у землі. Проте посадженої картоплі не вибирав, ні. Саня на-

магалася зловити його погляд, але марно. Іван дивився тільки під ноги.

Коли латку було перекопано, коли повигрібали все, що посадили, то зсипала Ганка до купи картоплю й сказала Іванові:

— Неси туди, звідки приніс.

Син пробував завдати собі мішок, але скільки не тупцявся — бракувало сили. Одірвати від землі відірве, а далі — не може. Коли Саня з Толиком кинулися помогти, то мати наказала:

— Хай сам! Умів принести, хай уміє віднести.

Скільки Іван не кріпився, скільки не храбрував, але й у нього виступили слізози. Ганка йому й завдала, бо стало їй раптом шкода і дитини, й самої себе, і ще чогось шкода, про що вона й словами не могла сказати.

Отак вони йшли: Іван попереду аж вгинався під мішком, за ним ступала мати, а ще ззаду — решта. І ніхто не дивився прямо перед собою, всі повтуплювали зір під ноги, всі були однаково похмурі та лихі. До Гордієвої хати було не так близько, і мати дивувалась, як це Іван міг стільки доперти. Але вмів украсти, хай уміє й віддати. Хіба вона вчила його брати в людей? Хіба вона сама коли-небудь потягнула чуже? Не було такого й не буде, хай навіть як важко не доводиться.

— Куди це ви чередою? — питали в Ганки, вітаючись.

Вона ж на вітання не відказувала, а очі її як паслися в лилюці, то так на людей і не зводились. Проте якась іскрина радості тліла в Ганчиній душі. Бо коли питаютъ, куди це вони, то ще ніхто нічого не знає. Але... хіба у Збаражі що-небудь сховаєш? Що весь Збараж, що

їхній куток Хацапетівка, — однаково.

Гордій Пилявець саме з двору виходив. Мішечок з інструментом тримав під пахвою — мабуть, до когось на роботу поспішав. Були в нього білі, наче притрушені сніжком, вуса, а знизу ті вуса жовтизною взялися од куріння. Під самісіньким оком білий рубець: колись тріска одскочила, то глибоко пробатувала.

— Здрастуйте, — сказала Ганка. — Приймайте злодіїв!

Наче пожартувала, а в самої хоч би риска одненька здригнулася. Гордій глянув на хлопця з мішком, усе зрозумів та:

— А хіба ви злодії? Ви добрі люди.

У Сані несподівано розцвіло обличчя. Весело глянула на братів, але вони похмурі, то й вона посмутніла.

— Були добрі, та лихими стали, — сказала мати. — Подивіться на цього харцизяку! Ви тільки полюбуйтесь на нього!

— Еге ж, славний, — незлобливо мовив Гордій. — Тільки ж він не сам, либоń, а ще з кимось, бо чимало забрали картоплі. Та що я вам скажу? В мене картоплі вистачить, а коли вам потрібна, то не віddавайте.

— Гордію... — почала Ганка й не скінчила.

— А що — Гордію? — звів на неї не очі, а лукавий блиск. — Коли взяв хлопець, то, мабуть, про сім'ю піклувався, хотів помогти. Не побіг же пропивати, не поніс на базар.

— Пробачте... — почала й знову не скінчила.

— І нашо було хлопця так шпетити? На ньому лиця немає.

В Івана руки так затерпли, так заніміли, що він незчувся, як той важкий мішок висковзвинув і впав долі. Ріпиця розв'язалась, і картопля

розкотилася по траві. Хлопець зігнувся, став збирати. Саня з Толиком кинулись на поміч.

— Не візьмемо у вас нічого, — сказала мати. — Даруйте, що так скалося. Тільки я не хочу щоб із них крадії росли, щоб на чуже скоса поглядали. Хай уміють самі на себе постаратись.

— Ганко, в мене руки є, ремесло маю. А ви...

— Вміє красти — хай уміє заробити.

— Візьміть цю картоплю, а восени віддасте.

— Спасибі, Гордію, але ж брати — це ще раз себе зганьбити.

Засіяла ту латку маком. А що маку трохи не вистачило, то квіток на городі посадила, бо нашо сила землі має марно вигулювати.

Іван того ж вечора щез із дому. Спершу думала, що в когось із своїх товаришів затримався і заночував. Та не прийшов і вдосвіта. Ганка злякалася: а що, коли дитина руки насклада на себе? Бігала шукати, розпитувала. Ніхто не бачив. І лише другого дня ополудні сказав хтось, що бачили його в Новій Греблі. Мати здогадалася, що, мабуть, до далеких її родичів забився в сусіднє село.

«Нічого, — думала з полегшенням, — сором не носити щодня за плечима, переживе його. Переживе — й ніколи більше на таке не зважиться. А якщо я не доведу їх до пуття, то хто доведе?»

Додому повернувся Іван через тиждень. Змарнілий, вовкуватий, уникав дивитися матері в очі, а з молодшим братом та з сестрою майже не розмовляв, — буркне щось і одвернеться. Проте в селі ніхто нічим не докоряв йому: мабуть, Гордій нікому не розказав про все те, і хлопчина потрохи ожив, став привітні-

шим. Та все ж таки, коли йшов по вулиці, то голову втягував у плечі, наче остерігався чогось. А від своїх колишніх товаришів одбивався — все крутився біля дорослих. І школу майже не відвідував — у колгоспі все. Аж поки не сказав одного разу матері:

— Дають мені биків, то робитиму...

Не сварилася з ним. Може, він, вирісши, і лаятиме її за те, що не сварилася тоді з ним, але самій було важко. Хай стає до биків, хай помагає. Хіба він один такий у Збаражі? Багато вже їх покидало школу, з биками ходять. А Толик та Саня вчитимуться, віддячати колись. Іван же... простить їй.

Якось поверталася Ганка з району, була на базарі. На підводі ніхто не підвіз, а попутної машини не трапилось, то мусіла йти пішки. Пішки то й пішки, не велика біда, навіть вигрash, бо за власні ноги платити не доводиться. Ото ще якби взуття не зношувалось, то зовсім добре було б. Йшла Ганка, голову опустивши, аж глядь — лежить щось у рові над дорогою. Вже проминула, та всередині якась штрикавка її кольнула: підійди та подивись.

Підійшла, подивилася. Саме зима була, сніжок цілий день ішов, то воно ледь сіріло. Ганка боязко поворушила, наче матерія. Спробувала розгорнути, а воно ж, цупке та замерзле, не піддається. Тріщить, мало не лопається, видно, давно лежить. Розгорнула — штани! Брезентові штани, широкі, матнисті, й ніде жодної дірки. Не інакше, як загубили, бо хіба та-ке добро тепер хтось викине? Може, по селях попитати, хто загубив?.. Марна справа!.. А не піdnimi, не візьми, то все одно пропадуть. Згорнула їх, рипучі, жорсткі, поклала в корзи-

ну. І, знову рушивши в путь, дякувала долі за те, що йшла не з задертою головою, а з опущеною.

Увечорі зібрала дітей, витягнула штани з корзини й сказала:

— Іване! Чи ти знаєш, що таке шанувати матір?

— А, таке скажете... — пробурмотів Іван, який не любив розчulenості ні в самого себе, ні в інших.

— Таки не знаєш. Погано тобі на світі житиметься, бо й твої діти тебе не шануватимуть.

Старший син засміявся — хіба в мене, мовляв, будуть діти?

— Ось колись попомниш мої слова, та мене не буде.

— А де ж ви дінетесь?

Ганка наче не почула того. Розгорнула штани й сказала:

— Це тобі, Іване. За те, що зневажаєш мене.

Він обома руками вчепився за той брезентовик — і водночас почервоніло його лице від сорому. Толик і Саня до себе тягнуть, теж кортить подивитись.

— Поважаю вас, — видушив Іван. — Де це ви взяли?

— А купила. Носи на здоров'я.

Ніколи ще в Івана не було купованих штанів. Ті, що носив, Ганка сама йому шила: візьме шматок полотна, пофарбує в бузині, десь ножицями розріже, десь голкою стулить, причепить завалячий гудзик або цурку, от і готово... Тому на перші свої куповані штани Іван дивився з подивом і з гордістю.

— А чого ж вони такі довгі? — спитав.

— На виріст тобі шукала, не на один день.

«Ніколи ще в Івана не було купованих штанів. Ті, що носив, Ганка сама йому шила: візьме шматок полотна, пофарбує в бузині, десь ножицями розріже, десь голкою стулить, причепить завалячий гудзик або цурку, от і готово...»

— І широкі...

— Взимку зможеш піддягти щось, тепліше буде.

Все ж таки знизу довелося підрізати. З верху підрізати було шкода, то Іван, одягаючи штани, підцуплював їх мало собі не до горла, а тоді вже підперізувався. Він у них тонув, кожна холоша була схожа на спідницю, проте це не заважало йому пишатися материним гостинцем і самим собою в тому гостинці.

Гм, а Толик... Толик теж не ходив голий. Якось Клара Стефанишина віддала Ганці руденький, ще майже новий костюм. Цей костюм був німецький, хтозна, де його Клара доп'яла. А якщо не потрібен молодиці, то чому б і не взяти?

— Тільки ж він наче бумажний, то ви вже обережно там, — попередила Клара.

«Таке скаже! — подумала Ганка, обмацуячи матерію. — Де ж це видано, щоб із бумаги костюми шили!»

Костюм дістався Толикові, бо в нього нічого не було. Дістався, але ходити він у ньому не ходив, бо мати замкнула його в скрині. Ото тільки приміряв Толик — і все. Мовляв, весна прийде, Пасха свята настане, тоді й приберешся, будеш не в гіршій обнові, ніж людські діти. Толикові так хотілося, щоб якнайшвидше та весна приходила, що, здається, вже й віру втратив у її прихід. Мало не через день запитував у матері:

— Ще не Паска, ні?

— От як дам паскá, то буде тобі пàска, — бурчала мати.

Проте й збулася ця, чи не найпалкіша в Толиковому короткому житті, мрія. Сніги зійшли водою, земля стала зелена й суха — зав-

тра Великдень. Діти підмітали подвір'я, вигрівали зогнилу траву на подвір'ї з-поміж молодої, принесли від ставу жовтого піску й посилали стежку до хати, а також попід вікнами. Потім сміття зібрали в купу, підпалили, і загойдалися біля їхньої хати сиві коси диму. Вони пливли над городом і тонули в сутінках. Вгорі тремтіли блакитні жаринки зірок, вони мінилися барвами, — все в той вечір здавалося чистим, незбагненно привабливим.

Мати поралася біля печі. Готовала на завтра курячу печенью, варила холодець, пиріжки з отробою, пекла коржики на бляшаних деках, а потім засунула в піч паски з білого борошна, виміняного в новогребельського петлюванника на пшеницю. Потім раз у раз одкривала затулу й заглядала в піч, як вони сходять, як зарум'янюються. Од відлісків жару її лице ставало вогнисто-червоним, а в збрі спалахував мерехтливий попілець. У ці хвилини була вона хоча й заклопотана, але вроочиста й щаслива.

Прибігала знадвору Саня, очі її розбігалися по всьому тому багатству, яке призначалося на завтра, й вона питала:

— Мамо, можна взяти пиріжок?

— Ні, бо оскоромишся.

— А коли візьму коржика, то теж оскоромлюсь?

— Оскоромишся, дочко.

— А коли половинку?

— Завтра, завтра...

— А коли отаку кришечку візьму, то оскоромлюсь?

— Ну, відламай пучку.

Саня відламувала трохи більше, ніж пучку, і бігла надвір. Скоро з'являлися її брати,

теж випрошували. А Толик, узявши своє, не поспішав із хати, а крутився біля скрині, піднімав віко, заглядав.

— Закрой скриню, не грюкай віком, не полохай душі моєї.

— Мамо, а приміряти можна? — запитував.

— Що?

— Та штани...

Вона, може, й розсердилася, та в такий вечір це було б гріхом. Тому відповідала солодко:

— Хіба ж я для себе дісталася? Завтра Бог дастъ свято, то й одягнеш. І не тільки штани, а й весь костюм.

Толик нехотя відступив од скрині. А потім довго не міг заснути — все здавалося, що завтрашній день так і не наступить, що не вбереться він ні в новий костюм свій, ні паски не спробує...

Прокинулися вранці. Мати вже прибрала в хаті, на вікнах — нові фіранки, долівка змащена, ослони повимивані. Сама вона в новій баєвій кофті, волосся гладенько виклала, скрутивши ззаду вузлом, і лиць її блищить. Повмивалась. Іван натягнув свої брезентові штани, Сашя нове платтячко, Толик миттю ускочив у костюм — і на стіл поглядають, коли ж мати скаже сідати. А Ганка визирає у вікно, чи не повертаються з Нової Греблі ті баби, що в церкву ходили. Сама вона ніколи не ходила святити паску, але цього весняного звичаю дотримувалась не так для себе, як для дітей, щоб вони хоч раз на рік могли добре поласувати... Нарешті бачить Бахурку, що в гурті йде через поле, обертається до дітей, хреститься. Вони теж врізnobій, невміло хрестяться — і хутень-

ко сідають до столу. Проте ніхто ні до чого не тягне рук, усі дивляться на матір. А вона кладе ложку та ставить миску не тільки для тих, що сидять зараз за столом, а й одну миску та одну ложку для нього, для батька, що вбитий на фронті. Ганка сидить якусь хвилю мовчки, зосерджена. Зітхає, підводить голову. Неговіркий сніданок почався.

Потім, поклавши в кишені крашанок, розійшлися. Хоч сонце не світило, проте була тиха, спокійна година, і молода трава свіжо зеленіла на вигоні, вздовж дороги, по обійттях. Діти пішли, а Ганка заснула. Приснилося їй небо, по якому летіли журавлі. Один журавель відстав од гурту, Ганка хотіла його зловити. Вже, здається, за хвіст ухопила, та в цей час прокинулась. Прокинулась — і здивовано поглянула на свої порожні руки...

Густий дощ періщив за вікном. Веселий, зеленкуватий, він бив об щибки, лопотів по стінах, і од воріт на город біг каламутний потік. Ганка сиділа на тапчані, слухала той весняний шум, і раптом їй вчувся плач. Немов хтось склипував під вікном, замовкав і знову склипував. Ганка нехотя вийшла.

Ховаючись од дощу, тулився до стіни Толюньо. Матері він не помітив — зігнувшись та закривши долонями лиць, він час од часу склипував, і його вузенькі плечі здригались.

— Ти чого рюмсаєш? А де Саня? — гукнула йому. — Заходь до хати, нема чого мокнути на дощі.

Він удав, що не почув. Не одняв долонь від обличчя, не відповів. Ганка занепокоїлась, проте з сіней не вийшла — стояла боса, не хотіла ступати по мокрому.

— Толику, дитино, в хаті поплачеш, іди-но сюди.

Нарешті він блиknув на неї одним оком і зразу ж закрив його.

— Н-не х-хочу, — відповів тремтячим голосом.

— Хтось тебе набив чи хлопці карашанку відняли?

Толик поліз у кишеню, дістав крашанку; мовляв, не відняли й не потовк ніхто.

— То чого ж ти киснеш, як ця погода? — стала гніватись Ганка. — Якої ще тобі хороби треба? Заходь!

— Н-нем-ма в ч-чом-му... — схлипуючи, відповів Толик.

— Як то?!. — здивувалася Ганка. — Йди, не плеши казна-що.

— Битимете... Боюсь...

Матері терпець увірвався. Таки пішла босоніж, підняла його за комір. І тільки підняла — ойкнула! Не було вже того нового костюма на Тольці, бо висів клаптями, та такими ж розмоклими, та такими ж брудними! Рукави поодпадали, на кількох нитках тримались, а холощі штанів — і не клочям, і не смугами висять, а так, кашею донизу обвалиються.

— Бож-же мій милий, святий та кріпкий! — прошепотіла мати. Толик заридав тоненько, ревно, наче тільки й чекав на той її вигук. — За що ж ти мене караеш, чим я перед Тобою завинила?.. Ану признавайся, хто це по-знуshawся так, хто порвав?

— Н-ніхто... Воно само...

— Новий костюм? Сам?!

— Тільки почався дощ, то все на мені стало мокре, а потім почало клочитись, а потім рватись.

— Бреши, бреши! Ти ліпше признавайся, як було насправді.

— Ну, я сховався під деревом, а костюм повзе на мені й повзє...

— Бреши, бреши!

— Я злякався й додому побіг. Доки біг, то він і зовсім розлізся. Я сів отут під хатою, плачу, а він собі лізе...

Взяла Толика за вухо, завела в хату. Стала стягувати з нього ту кашу, ледве стягнула. А потім взялася розглядати. Поки було сухе, то схоже здавалося на матерію, а намокло — і справді розключилося, розлізлося, купи не тримається. Як придивитись, то на намоклий папір скидається. І тут вона згадала: Клара Степанишина, даруючи цей костюм, сказала, що він бумажний.

— Краще б вона не дарувала, — мовила вголос Ганка. І до Толика: — А це я для тебе постаралася, щоб ти в обнові по дощі ходив? Ти не вмієш берегти? Не вмієш шануватися?

— Може, його висушити, а потім позшивати, латки покласти...

— Еге, чорта лисого! Розумний ти в мене, як старий. Тепер ходи в тому дранті, що маєш, я й пальцем не кивну...

— Думаєте, мені треба? — майже весело відповів Толик, радий, що все для нього скінчилось благополучно. — Обійдуся. Мені хоч сто років у тій самій сорочці ходити, то нічого.

І, знайшовши під лавкою старі свої штани та латану-перелатану сорочку, яку мати навіть не всигла випрати, хутенько одягнувся й чкурнув надвір. За ворітми щось загалакав — од радости, либонь, що на запотиличники не розжився.

А Ганка зібрала те розков'язле шмаття,

щоб винести й викинути. Проте напівдорозі спинилася. А що, коли й справді підсушити та спробувати полатати? Звісно, дитина вже остерігатиметься, не піде на дощ.. І сама всміхнulasя своїм сподіванням. Рішуче вийшла надвір — викинула той папір не під хатою, а подала-ся по холодній межі, до поля самого вийшла, у кущі шпурнула, щоб людям на очі не потрапляло, щоб і самій не бачити.

Недарма кажуть, що старе — як мале: розуму однаково. А хіба без причини говорять, що волосся сивіє, а голова шаліє? Скільки отих мудрих казань є, а як придивитися, як прислухатися добре — наче все про Бахурку. Прожила жінка життя своє, дітей не надбала, багатства теж, од великих гріхів Бог милував, а дрібні замолювала. На схилі років слід було б думати про те, як достойніше піти з цього світу, що людям доброго сказати та доброго зробити, аби хтось, може, й пом'янув.

Прибігає якось баба до Ганки, сяє вся, як нова копійка. Крутить та верть по хаті, а присісти ніяк не присяде.

— Вас щось укусило, ге ж? — Ганка їй усмішило

— А таки вкусило, — всміхається й Бахурка беззубим ротом.

— То признайтесь, що? Чи не гедзь?

— Може, й гедзь, — ніяк не всядеться баба.

— То зловіть та задушіть його.

— Еге ж, задушиш, — сокоче баба, — мій гедзь такий, що вкусив і полетів.

— Ото вже натішитесь, як укусить ще раз, — жартує Ганка.

— Натішусь, натішусь, — сокорить Бахурка.

Покрутилась по хаті, позамітала на долівці пилку довгою спідницею і, так до пуття нічого не сказавши, зслизнула хутенько. Зслизнула, а в Ганки вже в пам'яті стояли її очі, повні прозорого, жовтуватого світла, та рухливі, наче аж зраділі зморшки, якими було зоране її обличчя... І що б то? І чого б то? І що то за знак?

Минуло того часу з заячий хвіст, як знову прибігає Бахурка. І коли спершу була в чорній хустині, то це вже запнулася світлою, в голубий горошок. І кофтину змінила: темну скинула, а вирядилася в квітчасту. Немов у гості до когось зібралася чи гості до неї прийшли. Ну, Ганка від здивування й рота роззвявила.

— Бабо, ви така гарна, наче вам сімнадцять вернулося, — кинула.

— А що, показую на сімнадцять? — баба їй.

— Та показували б, якби менше сивого волосся та стан трохи пряміший.

Бахурка знову туди-сюди крутнулась, ніяк не знайде місця собі, не всядеться. Наче в ней нечистий вселився, та підганяє, та носить.

— Тепер, — каже Бахурка, — старе вартіше, ніж молоде.

— А чого ж, звісно, — погодилася Ганка.

— Ото була позавчора на базарі, то бачила, як за одного старого трьох молодих давали...

— Ге ж?.. — баба їй, вірячи й не вірячи.

— Ну! Правда! Тільки ж двоє молодих без розуму, а третій зовсім без голови.

Баба засміялася, зрозумівши, що то жарт.

— Я скажу, кому як повезе, — мовила.

І знову побігла. Ганку цікавість розбирала, аж у вікно визирнула. Не інакше, як Бахурка заміж ладнається. Авжеж, чим не дівка? Пень-

ки замість зубів, то сміється на кутні. І не біда, що кутніх своїх немає, — у сусідів, коли регоче, то позичає.

Не встигла Ганка вгору глянути, як знову баба біжить! Хустка на ній та сама, в голубий горошок, зате квітчасту кофтину скинула, виридила в рябу. Не інакше, як щось бабою крутить та щось носить її!

— Ганко, — звернулася Бахурка серйозно, наче зважилася поговорити про важливе і тепер не відступиться. — Ти скажи, тільки без лукавства... Роїка знаєш?

— Степана, що з одним оком? Хто ж його не знає!

— Ні, ти скажи... Добре його знаєш? — прискіпувалася баба.

— А що з ним? Скоїлося щось?

Бахурка знітилася, а потім зразу:

— Та в прийми він до мене проситься!

Ганка так і сіла на ослоні, дивиться вражено на Бахурку. А в тої обличчя то гасне, то світліє — не знає стара, виказувати їй свою радість чи затаїти.

— Приймайте, коли проситься, — відка-
зала їй. — Бо ще передумає...

— Та він же молодший од мене на три го-
ди! Сміятимуться люди...

— Не сміятимуться, бо він старішим од
вас виглядає.

— Але ж він у прийми...

— То що? Хіба з Роїка приймак кепський?
Нічого, що має одне око, зате бачить далеко.
Та їй сторож він, має рушницю... Бачите, жив
самотиною, жив, а більше не зміг.

— Ну, я його прийму, побуде він у мене,
— розмірковувала Бахурка, — а тоді візьме їй
покине. Та ж мене засміють усі, діти пальця-

ми показуватимуть, що од мене приймак утік.

— Бабо, — взялася заспокоювати Ганка, — ще нікого немає, а ви — приймак утік!

— А хіба Роїк не такий?

— Хтозна, який він там.

— Е-е, не заспокоюй, бо всі вони однакові! Ти ще мало знаєш, а я вже стільки перебачила... Утече Роїк, їй-Богу.

— То не приймайте.

Бахурка підохріливо поглянула на Ганку — мовляв, а чого це ти радиш не приймати? Чи не тому, що сама нікого не маєш? Ганка вловила ту підохріливість, розсердилась і на Бахурку, і на себе. Вдала, що заклопотана, що теревенити їй ніколи. А баба, все ще підохріливо позиркуючи на господиню, задки-задки подибала до дверей, хутко вислизнула. «Ну, — подумала Ганка, — коли ще навідається, то зачинюся на замок і не пущу. А то ще пріпливе їй до голови, що хочу в неї відібрати сторожа. Що він спокусив мене своїм більмом, еге ж».

Замкнутися не замкнулася, але тільки вийшла на город, тільки зігнулася з сапою, щоб якийсь бур'янець виполоти, як знову Бахурка! Цього разу вже не перевдягалася, зате знову сяяла.

— Ганко, а що я тобі скажу, чуєш?..

Ганка зігнулася, поле.

— Тільки ж ти нічичирк нікому, добре? — й далі сокорить Бахурка. — Прийшов він до мене вчора, трохи випив, а потім... — Бахурка дрібно засміялася і долонею рот прикрила. — А потім підсуваеться отак по лаві, підсуваеться, — вона знову засміялася, — і каже: «Ти, бабо, хоч і не сімнадцятка, але ще багатьом

сімнадцяткам носа втреш». От ще чорт старий, правда?

Ганка зігнулася, орудує сапою, а на Бахурку й не дивиться. А та:

— Втру чи не втру, але хіба тепер дівчата такі, як ми колись були дівчата? Еге, якби ж то! Тепер нічого не тямлять — ні кужеля прясти, ні полотна білити, а що вже до вишвання, то ні в кого руки не лежать. Ну, ще ти, Ганко, славною дівчиною була, що правда, то правда, а то все — половина, не дівчата. Вона й засміята не вміє так, як годиться, й ногою ступити теж незугарна.

Ганка тим часом полола, не підтакуючи й не заперечуючи. Хай собі стара поплеще язиком, коли охота, коли від того втіху має.

— І шануватися тепер дівчата не вміють. Ген у Катрі Мурашко вже скільки женихів побувало? Молода дівчина, а так розпаскудилась. Хіба ж я така, як вона?

Ганці б і далі мовчати, але вона візьміть й засмійся.

Бахурка поспитаала вражено:

— Смішного об'їлася чи з мене?

— Об'їлася смішного, бабо, не зважайте.

Бахурка гордовито зібрала в оборочку то-ненькі вуста і наче роздумувала: розгніватися на Ганку зараз чи на потім відклести. Мабуть, вирішила відклести на пізніше, бо знову взялася розповідати про теперішніх дівчат. Ганка зігнулася, полола, думаючи лише про одне: тільки б не пирснути, бо потім клопоту не оберешся.

Кілька днів обминала бабу, де тільки бачила. Бахурка й додому навідувалась, але Ганка або ховалась, або на замок зачинялась. Не хотіла бачити стару, не хотіла давати їй ніяких

порад, бо потім таке може бути, що лиха не обберешся. Це лише збоку здається, що Бахурка плохенька та сумирна, але коли зайшло про женихання та про любоці під старість, вона ладна всіх мати за ворогів та суперниць.

Ховалася Ганка від баби, а потім бачить, що баба від неї почала ховатися.

«Е, тут щось не так», — подумала Ганка і зайшла одного разу до Бахурки. Стара саме мастила долівку, і в хаті тхнуло вогкою глиною та кізяками.

— Оце зайшла спитати, чи не болить у вас що...

— Болить, — невесело відповіла Бахурка.

— А що?

— Все болить. Отак, де не торкнуся, то скрізь пече.

— Чи не простудилися?

— Хіба я знаю? Може. Робила всякі натирання, але не помагає.

І знову взялася мастити. Й від того, що була зажурена, видалася вона Ганці зовсім старою. Згорблена, худенька, не волосся на голові, а сива печаль. Перехопило Ганці горло, наче на саму себе оце подивилася..

— Бабо, — звернулася по хвилі, щоб якось Бахурку розвеселити і себе. — А як там ваш ухажор, га?

— Який? — здивовано запитала Бахурка.

— Та Роїк же, Степан, — не менш здивовано нагадала їй.

— А-а, — протягla Бахурка. — Нашо мені той лайдак здався! Та він же й сліпий на одне око.

— Але ж на друге бачить... — заперечила несміливо.

— Що він там бачить? Нічого він не ба-

чить! Я його напоїла, нагодувала, а він про мене брехні розпускає...

— Які ж брехні?

— Що глуха я, що з мене порохно сип-леться.. А хіба я силувала його приходити? Обходилася без нього — і обійдусь. Сам при-перся! Сам сів на ослоні, — показала рукою, де Роїк сидів, — поставив рушницею між коліна-ми... Е-е, якби я знала, то й на поріг була б не пустила.

— То не шкодуйте за ним. Бо нашо вам таке одоробало здалося? Краще зразу горня-та побити, ніж потім мучитися.

— Авежж. Хай інші мучаться з ним. А я рада, що здихалась... Тепер він нібито до тіт-ки Густі сватається. Мовляв, і омолодша вона, і хата в неї новіша, і проворніша з неї хазяйка, — баба витерла кулаком очі, додала, схлип-нувши: — А з мене вже, мовляв, порохно сип-леться...

— Та годі вам, бабо... Нашо вам під ста-рість у хаті отакий клопіт! Тут якби саму се-бе доглянути, — заспокоювала Ганка.

— Авежж, тут якби себе обійти... А воно ж, однооке, ні до чого не судне, вже має землі кланятись.. Тільки й чула б од нього, що на-годуй, те подай, те зроби. Е-е, хай шукає дур-нішу.

Поговорили про всяку всячину, Ганка піш-ла. А через кілька днів стрілася з Бахуркою на родинах у Дусі Лаврушченко. Всі привітали по-роділлю з сином, поздоровили також батька, а потім трохи підпили, то розмова поточилася, поточилася, поки аж до Бахурки доточилася. Коваль Панас, який уже обживсь у Збаражі, любитель потеревенити та пореготати, розпи-тував у баби:

— То розкажіте, як там до вас Роїк сватався? З дробовиком приходив?..

— Авжеж, з дробовиком, — весело відповіла. — Прийшов, сів на ослоні, а дробовик поставив між ногами і так за нього тримається, ніби чорт за грішну душу.

Всі заходилися сміхом. Навіть Дуся, квола та мовчазна, кривила в ліжку зблідлі вуста.

— А потім, потім? — чи то допитувався, чи то під'юджував коваль.

— Еге ж, я йому тут і виказала все! Мовляв, таких женихів тепер не сіють і не жнуть, вони самі ростуть...

— Ха-ха-ха! — заливався сміхом коваль. Він добре знат, як усе було насправді, але де-хто з гостей уперше й чув про це, то Бахурка здавалася їм хвацькою та геройською.

— А так, так, — вела далі баба, підохочена тим сміхом. — Він сидів, слухав, і тим живим своїм оком як блимне, як блимне. Потім скопився і побіг, ледве в двері втрапив.

— А рушницю не забув?

— Ще б забути, коли він за неї так тримався!

— А якби він підняв свого дробовика, — допитувався коваль, — та прицілився у вас, та сказав: «Руки вгору, бабо, і шагом марш за мене заміж!» Що б ви тоді робили, га?

— Чи в мене рогачів нема? Я з рогачів хутіше встrelila б його, ніж він мене з дробовиком!

— Дробом стріляють ваші рогачі, еге ж?

— І дробом, і сіллю.

— А якби в штикову?

— Можна і в штикову.

Сміялися. Бахурка теж сміялася. Ганка приглядалася до неї, бачила, що баба й сама по-

чинає вірити, наче все так і було. Коли дужче підпили, балачка знову повернулася до Роїка. Ну, баба вигадала нові подробиці сторожевого женихання, начебто він у празниковому костюмі приходив, а що власного не мав, то бігав позичати до когось із недавніх молодиків, а до кого — баба не скаже. І як вигнала баба одноокого сторожа, то побіг він не додому, ні, а гайнув позичене віддавати...

І почувалася Бахурка вдоволеною та щасливою.

Наче з неба впали цигани.

Звечора ніхто із збаражчан і подумати про них ще не міг, а вранці проснулись — у долині біля ставу, це з того кутка, що від торф'янників, худобу до череди зганяють, — і побачили табір. Стояло вроэкидь кілька халабуд, біля них паслись конячки — огирями їх не назвеш, ребрами ж світять, зате не з соломи і смоли зліплоно іх, а справжні. Цигани товклися посередині, поміж халабудаим та кіньми. Курівся вогонь, біля якого метушилися дві чи три циганки, по траві лазило, світячи голими тілами, кілька дітей, а старші бігали наввипередки з собакою. Собака був густо вкритий рудою, зваляною шерстю, завбільшки з теля, не менший, і коли біг, драговиниста земля під ним стугоніла і вгиналась.

— Ото дивіться мені, — йдучи вранці в поле, наказувала Ганка дітям. — не здумайте водитися з циганятами.

— Якими? — поспітав Толик, зачищаючи чорну шкуру із печеної картоплі. І поглянув на Саню: чи вона не чула про циган. Саня відповіла йому здивованим поглядом.

— А ви в мене такі, — мовила мати, — що самі найдете, де на рівному місці спіткнутись. Хіба ні?

Саня опустила голову і всміхнулася нишком, щоб мати не бачила.

— Бо ні, — заперечив Толик.

І тільки мати пішла з обійстя, брат із сесстрою, забувши, що наказано їм берегти хату, гайнули по Хацапетівці: аж курей розполохали та собак порозбуджували. Шукати циганів не довелося — з горбків було видно й став, і крислаті халабуди поблизу.

Біля табору вже трохи назбиралося сільських дітей. Тримались oddalік, дехто сидів, дехто стояв. У багатьох були батоги чи дрюочки: бо що, коли циганчата нападатимуть? Але ніхто не нападав. Як і раніше, ледь-ледь тліло вогнище, гріючи підчеплений на поперечці казан, як і раніше, бігав собака, висолопивши язик і трусячи рудою шерстю, а за ним троє чорних, кучерявих циганчат. Вони, здавалося, не помічали сільських дітей, наче їх тут і не було.

А сільські перемовлялися між собою:

— Що ж то вони варятъ?

— О, гля, гля, начебто пшоно сипле!..

— А що вони варятъ? Хіба не напросять?

А коли не напросять, то накрадуть.

— О, гля, гля, і сала кусок дісталася з буди!

— Живутъ! Думаєте, чого вони роз'їжджають? Чого в колгоспі не роблять? Бо в колгоспі дадуть чи й не дадуть на трудодень, а тут — завжди мають.

— Е-е, що вони мають? Такі обдерти...

— Де там обдерти! Якби ти знов, що вони по своїх сундуках возять!

— А ти знаєш?

— Знаю! Подиви, що до вух собі почіпляли!..

У молодої циганки, яка поралася коло сніданку, висіли у вухах якісь ковтки і монети, чи золоті, чи срібні. Сільські діти не знали достеменно, які саме, бо в їхніх батьків не було ні золота, ні срібла, але ці монети зовсім не такі, за які можна було купити зошит чи олівець, на які вони грали в «орла» і «решку», отже, золоті чи срібні!

— Гей, ти! — крикнули довгов'язому, з булькатими оченятами, блискучими та просто-душними, циганчукові. — А йди-но сюди!

Циганчук удав, що не почув. То до нього звернулись трохи по-іншому:

— Гей, ти! Йди сюди! Отой, що штані на одній шлейці!

— З баранячими очима!

Циганські діти, нарешті, поставали. Зупинився й собака. Всі пильно дивилися на молодих збаражчан. Циганчук, до якого звертались, натягнув на плече другу шлейку.

— Ідіть ближче! — кликали сільські.

Циганчук із булькатими очима крикнув:

— Ідіть ви!

Циганчата перезирнулись між собою й зareготали. Ніхто із сільських не ступив і на ступінь. Саня й Толик тому, що не було потреби, а інші діти — хтозна чого.

З-поміж гурту сільських виступив наперед хлопчиксько: чубатий, замість щік — пампушки, а очима басує, наче лобом буцнути кого хоче.

— Ви чого тут сидите? — крикнув.

Лупоокий циганчук руками розвів:

— Бо не полягали!

Губатий і не всміхнувся, хоча циганчуки знову зареготали.

— Чого ви в колгоспі не робите? — поспітав.

— Бо в нас нема колгоспів!

— Хіба вас не приймають?

— У ваших ми не хочемо, а своїх не маємо!

— Що, красти легше?!

Булькатий скривився, проте змусив себе усміхнутись.

— Ми не крадемо!

Сільські засміялися. Спершу недружно, а потім усе голосніше.

— А як же ви заробляєте? Уночі, коли всі сплять, еге ж?

Знову засміялися сільські. Циганчуки стояли мовчки. Собака махав хвостом і то висолоплював язик, то ховав. Губатий хлопчиксько, надимаючи свої пампушки, кричав:

— Усі ви однакові! От не ходіть по селу, бо ноги поперебиваємо! А вашого собаку — сртуімо!

Тут і показала себе молода циганка. Вона, либонь, прислухувалась до тієї лайки, бо раптом скочила до халабуди, витягла звідти щось страшне — і рушниця не рушниця, і замашний залізний дрючик не дрючик — та й кинулася на сільських. Вона щось кричала, але що, ніхто не втямив, бо позакидали ноженята на плечі й дали такого драла, що з-під п'ят вирвана трава летіла.

З того дня й ходили цигани по селі. Виявилося, що їх не так і мало — десь узялися чоловіки, кілька старих жінок, і малих дітей добавилося. Збаражчанам запав у пам'ять один циган. Обличчя заросле волоссям, наопашки чорний піджак, ходить і на губній гармошці

грає, на тримбі тобто. І — сліпий. Спершу думали, що він зрячий, бо ж очима світить, а приглянулися — нема в очах тями, а сама тільки пустка. Звали його Йоною. Діти за ним збаразькі ходили гурмами, бо Йона був веселий: розказував побрехеньки про циган, і сам сміявся.

Навідувалися і до Ганки кілька разів, та вона все хovalася чи двері зсередини замикала. Бо просить, а що вона їм дастъ, коли в самій нічого нема? Та ѹ поцупити що-небудь зможуть, хіба встежиш. Марно ж не будуть ото пlesкати стільки про їхню спритність. Та якось таки не встерегла, прийшли до неї, застали посеред хати. Господи, нехай хоч би хтось один, ще нічого б, а то циганку принесло, а з нею — дітей: од найменшого, що вона його біля пазухи погайдує, до найстаршого, що спинився в порозі, двійко булькатих своїх сестер тримаючи за руки.

Зайшла циганка, стала біля печі й усміхатися. Ганку той усміх найбільше вразив.

— Чого це ти смієшся? — поспітала не дуже привітно.

Циганка й зовсім розплівлася в усмішці. І діти її — теж. Ну, так, наче по торбі грошей кожному дали.

— Бачу, що журишся, — сказала циганка.
— Якась печаль тебе гризе. Чоловіка нема, егж? Давай погадаю на нього. Погадаю — легше стане, зовсім добре стане. Дітей маєш? Бачу, що маєш. Давай на дітей погадаю. Гарно їм матиметься...

— Та вже якось матиметься, — обізвалася Ганка. — А це ж усі твої? Чи позичила, щоб більше ходило з тобою, щоб давали краще?

— Усі мої, — мовила циганка. — Нашо по-

зичати? Не люблю позичати, щоб потім не віддавати.

— Авжеж, — погодилася Ганка. — На позичках не проживеш. Якщо нема долі, то не випросиш... А найменше, скільки ж це йому?

— Зимою знайшлося.

— Чоловіка маєш?

Циганка засміялась і не відповіла.

— Мабуть, є, — сама собі відказала Ганка. — Бо де б це вони самі бралися? Самі не візьмуться.

— То давай погадаю, — знову за своє взялася циганка. — Всю правду скажу. Скажу, як воно на світі, будеш знати, що тебе чекає. Запечалило тебе одне, та друге розпечалить. Од рудого тобі смуток, зате від русявого буде втіха.

— Мені що рудий, що русявий — однаково, бо нема ні того, ні того...

— У казенному домі скажуть тобі...

— Уже сказали, — перебила Ганка. Колись вона вірила циганкам, слухала їх, а коли здибала де, то давала карбованця й слухала, слухала їхню швидку, заспокійливу мову, багату на обіцянки. Хотіла вірити їм, та всі вони говорили те ж саме і нічого не справдjuвалося. Ото доки слухаєш, доти й віриш, доти й цікаво, а потім... — Ти признайся, — далі вела Ганка, — як воно на душі, коли ходиш і просиш? Хіба добре бути прошаком? Та ще з такими дітьми?

— Я не прошу. Комусь погадаю, правду скажу — от і віддячують.

— Яка там правда!..

— Е-е, молодицє, ти, либоњь, на весь світ маєш гнів у серці, то й плећеш таке. Добре слово лікує, помагає.

— Яке ж воно добре, коли брехня?

— Не кажи, чого не знаєш. Бо кому брехня, а кому й ні. Хто вірить — тому добре, а хто отак, як ти, — зовсім злецько.

— Слово — це не лік, що до рани покладеш.

— А таки лік! — заперечила циганка. — Як кому...

— Та щоб я з дітьми... — не тямилася Ганка. — По всенькому світу... Чи тобі однаково?.. Виростуть вони — такі ж самі будуть, як ти, робити не захочуть, а все з простягнутою рукою.

— Ми цигани, нам добре. Виростуть такі — нехай, спасибі мені скажуть.

— Еге ж, скажуть, — бубоніла Ганка. — Беріть ось хліб оцей та йдіть, бо нема в мене часу теревені правити.

На диво, циганка від хліба відмовилась:

— Ми не жебрачимо. Ти не хотіла, щоб погадати, а я твого хліба не хочу.

Видно, її вона розсердилася. «А ти не без гонору!» — здивовано подумала Ганка. А вголос:

— Бери, бери! У Збаражі багато не нагадаєш, а твої діти ж мусять щось їсти. — Вона ткнула буханець найстаршому циганчукові, той стрельнув на матір чорним зором, ніби чорним приском, але від хліба не відмовився, притулив до грудей.

Уже в дворі циганка сказала:

— Добре маєш серце, тільки ж камінь на ньому в тебе. Зніми, жінко, той камінь, нашо маєш марно носити? Від каменя то все в тебе, послухай мене!

— Від каменя ж, від каменя, — погодилася Ганка. — Ти краще скажи, що вмієш робити?

Шити вмієш? А город копати? Коноплі вимочувати? Буряки чистити?

— Багато наговорила, та нема чого слухати. Думаєш, що нам погано. А тобі, жінко, хіба легше? Та тобі, жінко, гірше, ніж нам. Я твого життя й знати не хочу, я на гілляці повісилася б... Гірше тобі!

Їй пішла. Дуже Ганка розпасіювалась, а спітайте чого — й сама не змогла б відповісти. Цілісінський день муляло її в душі, не давало спокою. Здавалося, в руках щось тримала і загубила. Ганка розглядала свої руки, пригадувала, що в ній могло бути. Либонь, нічого...

Під вечір прибігла Саня й закричала з порога:

— Циганку зловили! Циганку зловили!
Йдіть подивитесь, мамо!

— Хто зловив? Де?

— А Тодос! У нього качку вкрали!

Вийшла Ганка надвір. По вулиці поволеньки посувався гурт людей, звідти долинав лемент, хтось розмахував руками. Ганка підійшла ближче: посередині стояв Тодос, розум'яний, з гнівним блиском у зорі, губи третята. Ув одній руці палицю свою з залізним наконечником тримає, а другою вчепився за руکав отієї циганки, що сьогодні навідувалась до Ганки погадати. Циганка, як і була: немовля тримає біля грудей, а старший її хлопчик, тут же, двох сестер попритискував до себе. «Ну от, — подумала Ганка. — Мого хліба не захотіла взяти, а до Тодоса полізла по качку. Та він же та-кий, що рідному батькові, якби той з могили звівся, повідрубував би пальці за черству скоринку. Бач, що казала: я твого життя й знати не хочу... А я твого отакого теж не хочу знати, хай воно тобі западеться!»

Тодосові од гніву, либонь, заціпило, бо він лише губами своїми жував, а коли не жував, то вони в нього тримтіли. Зате найдужче чомусь старалася Бахурка, вона так кричала, ніби не в Тодоса, а в неї було щось украдено.

— Чи ти ту качечку доглядала? Чи ти до неї рук докладала? Чи ти її ряску ловила? Га? І ти потяглась до чужого? А що Бог каже? Чи ви, супостати, в Бога не вірите? Що Бог каже? Не украдь! А ти цього не знаєш, і діти твої не знають!

З гурту її підтримували:

— Бо коли заповіді Божі знатимуть, то хіба проживут?

— Треба її обмацати, може, вона ще вкрала у кого...

— Заставте її говорити. Мовчить і мовчить.

— Еге, проковтнула язик, то ми новий причепимо.

— У сільраду їх, там хутко розберуться!

— А нашо вести так далеко? Можна й тут дати такого чосу, щоб втямкувала назавжди.

Зрештою обізвався Тодос:

— Насунули цигани на село, як вороння, насунули, крадуть, обманють, а влада й не дивиться нікуди. Хай би виловили їх та поховали там, де не кожен їх знайде.

Але з гурту вже стали наполягати:

— Та нашо її в сільраду? Заголити спідницину, взяти замашну різку — от і вся розмова.

— Не відучиться, — стояв на своєму Тодос. — А влада, коли захоче, то добре вміс говорити.

— Це ж треба буде замкнути її десь, — за перечували. — А в нашій сільраді нема й комірчини такої.

— Знайдеться!

— А діти? Й дітей у комірчину?

— Коли навчати, то всіх, бо толку не буде.

Циганка мовчала. І немовля її мовчало... Жодне з дітей не розмикало уст. Чи боялися, чи що, тільки не докидали ні одного слова. Може, знали, що не треба смоли доливати в огонь? Може, доводилося бувати в отаких бувальцях?

— А де ж та качка? — обізвалася й Ганка.
— На обійсті залишилась? Не взяв її ніхто, не вкрав? То чи варто за одненьку качку отакий елемент ізчиняти.

Гурт промовкнув.

— Чужого тобі не жалко, — сказав Тодос.
— Чуже ти ладна пороздавати, а сама й тріски не подаруєш.

Ганці стало шкода дітей циганчих, не так її самої, як малечі, що ото поблизують вуглячками своїми, а ніхто й слова не скаже. І на Тодоса почав брати її гнів.

— Ви ж святий та божий, — говорила. — Ви такий солодкий, аж нудно. І качки вашої ніхто не вкрав, зосталась дома. Та якби в мене попросили, я б хіба не дала? — Вже й забула Ганка про те, як замикалась у хаті від циган.
— Нащо ви ото тримаєте жінку за рукав? Ану пустіть! Пустіть, кажу вам!

Тодос і не збирався слухати. Наставив перед собою палицю, наче хотів розсунути гурт. Ганка ж заскочила перед них, одвела палицю:

— Самоправства не чиніть! Коли ви на Різдво та на Великдень ходите з мішком та оббираєте людей, то це можна! А їх за що карати? За те, що світ такий?

Бахурка теж переметнулася на Ганчин бік:

— Пострахали їх — і пустіть уже, хай ідуть собі.

— Он який Тодос зубатий, — докидали з боку. — Вже коли вчепиться, то, як скажений, тримає.

— Він за своє добро продасть Бога.

Таки визволили циганку, одпустив її Тодос. Розступились, а вона все ще стоїть посеред вулиці, ніяк не зрушить. Потім оговталась наче б, опустила голову і, не глянувши ні на кого, подалася, діти — за нею. Збаражчани дивилися, як вони віддаляються. І Тодос дивився, похилившись на свій костур та вчепився за нього обома руками, ніби чорт за грішну душу.

Вдосвіта чи вночі цигани й позникали. От були — й нема, тільки біля ставу трава вигоріла від вогню. А Ганка довго ще згадувала їх, особливо ту циганку. Ні, не ворог вона своїм дітям, і собі не ворог, ні кому не ворог... А сказала таке, що з пам'яті не щезає, хоч ти хоч. Наче й неправду сказала, а муляє й муляє.

Не вшивала своєї хати ні минулого року, ні в цьому не збиралася. Уже годилося б і кілько лат замінити, бо потрухлявали зовсім, але Ганка не поспішала. Ось-ось мала скликати толоку. Дерева вже пристаралася, майстри все довели до пуття, тепер лежало воно в хлівці, присипане картоплинням, щоб кури по ньому не товклися та не паскудили. Віконні рами готові, й двері, й одвірки, — не раз навідувалися до неї Гордій Пилявець та Макар Шинкаренко, тесали, стругали. Роздобула Ганка і цвяхів, і клямок, і скоб. Важко з залізом, та зуміла дістати. У думках замрілася на бляшаний дах, але де ж тієї бляхи візьмеш? Розказували, що якийсь дядько з Нової Греблі вхи-

трався покрити свою хату начвами. Накупив багато начов, порозгинав їх — от і покрівельний матеріал. Але ж начви ніде не валяються, їх треба купляти, гроші за них платити, а в Ганки їх справді таки кури не клюють, бо нема що клювати. Що ж, доведеться соломою крити, сніпків їй у колгоспі випишуть.

Ще де та нова хата була, але коли Ганка думала, що треба ж буде переселятися, то, крім радості, здушував її серце легенъкий жаль. Наче й не шкода було кидати стару хату, наче й не солодко жилося в ній, а все ж пекучі шпилечки жалю кололи, непокоїли. Тоді вона бралася пригадувати своє минуле. Перед її зором поставав батько, чорний зимою і літом, наче грудка землі, а очі мав теплі, немов синькою підснінені. Батько не вмів чи не хотів говорити — мовчки снідав, мовчки йшов у поле чи до коней; коли збиралися гуртом чоловіки, то й там не чувся голос його, а коли запропонували на весілля чи на свято, коли починали співати, батько теж сидів мовчки, тільки поглядав на всіх пильно, наче аж прискіпливо, і в теплому барвінку очей світилася думка якась... Мати Ганчина, на противагу чоловікові, любила побалакати, любила перебрати та перемити кісточки всіх своїх знайомих. Циганкувата, сміхотлива, Степанида вешталася по сусідах, а найбільше — по родичах. Знала всіх до дванадцятого коліна, а то ще й далі, і не тільки в Збаражі, а й по навколоишніх селах; знала, що в кого народилося, хто що придбав, з ким яка біда скоїлася. Коли хтось із їїдалекої рідні одружувався чи виходив заміж, і їхніх родичів знала, а коли навідувалася в Нову Греблю чи в Турбів на ярмарок, усі там були в неї знайомі, і половина народу — родичі! Слухати її було

завжди цікаво, бо Степанида, понишпоривши по закамарках своєї чіпкої пам'яти, могла дівести, що отой-о дядько чи ота-о тітка — твої родичі, та такі вже далекі, по такій побічній лінії, що вони й самі про те не здогадуються. І Ганка, тоді ще маленька дівчинка, зовсім іншими очима починала дивитися на ту тітку чи на того дядька: вони їй здавалися не чужими, а наче аж близьчими та зrozумілішими... Степанида й по гостях любила ходити, а коли в Кураві чи в іншому селі бувала, неодмінно відвідувала своїх сестер, братів, дядин, швагрів, шуряків... І сердилася, коли хтось через Збараж ішов та до неї не навідувався.

Згадувала Ганка своє дитинство. Пасла вона худобу змалку, аж поки дівкою стала. Кла-ла в торбу пляшку молока, брала кусень хліба; зубчик часнику, сала на палець — і на цілий день. Пасла з хлопцями, то нахапалася від них їхніх звичок, слівець, їхніх пісеньок. У її товаристві вони поводилися так, наче вона хлопець.

До війни був у Збаражі лютий на шпарке слово, запальний на бездумний вчинок смагливий та косоокий дядько, якого прозивали Черекесом. За щось посварився він із батьком і побіцяв спалити хату. А не раз тоді траплялося, та й тепер не без того, що раптом посеред ночі займеться чиясь хата, бурхає, безмовно клекоче вогнем, стріляє снопами іскор, а темрява то сханеться від пожежі, то затонить її на коротку мить, щоб невдовзі знову сханутись... Батько тоді не спав од вечора до ранку: одягнувшись тепліше та взявши в руки замашний кийок, він блукав по подвір'ю, проходжувався по вулиці, а то влаштовував засідки на городі, сторожко прислухаючись та приглядаючись, чи де що не шелесне, чи де не промайне яка тінь...

А вдень також хтось мусив сидіти біля хати, пильнувати. Батько схуд, ще більше зчорнів і став такий сердитий, що без причини з усіма сварився, бурчав, поглядав з недовірою. І це тривало довго, аж поки Черкес не завербувався й не виїхав із села. Тоді лише батько вільно зідхнув... Зідхнути зідхнув, але ще довго просинався посеред ночі та виходив надвір, зусібіч пильнуючи, чи ніхто не крадеться.., А мати, яка через того Черкеса хотіла хату продати та в інше село втекти, де їх він не міг знайти їх, довго ще після того говорила батькові: «Ген і в Заливанщині, кажуть, гарна хата продається, недавно поставлена, і в Котюжинцях нібито можна напитати, і в Польовій Лисіївці...»

Хата... Якось задумав батько перекидати стіну, що від городу, бо зовсім вона перехнябилася, підпирали її стовпами. Мішечком став глину носити. Приніс раз, приніс вдруге, а потім нема й нема. Думали, що забалакався з кимось, а як засутеніло, кинулись розпитувати та розшукувати. Знайшли його присипаного, в глиняниках. Брали глину біля дороги, глибоко вбік вибуртували, от і завалилось. Коли його витягли, батько густо пахнув сухою землею та хробаками, обличчя в нього було спотворене від болю, а пальці — скарлючені, тримав глини повні жмені. Ганка ще мала тоді була, і не так похорони їй запам'яталися, як поминальна вечеря. Народу зібралося густо, всі похмурі, наче й досі ще кожен тримав на собі домовину. Та коли підпили, то почав наростили гомін, немов на легенъному вітрі осока зашуміла, далі той гомін подужчав, осоки наче погустішало чи вітер сильніше подув. Всі говорили про те, який покійник був розумний та справедливий, та до роботи вдатний, яке він мав чule серце, які

вмілі руки. Що гарні люди в землю йдуть, а лихих вона не приймає. І раптом Ганнуся відчула, що батько справді був розумний, справедливий, вона усвідомила, що ніколи більше його не буде. Розридалася і, сковавшись за хатою, довго плакала в кулак. На хвилю переставала, брала грудочку землі, патик чи бур'янину, розглядала, — все таке, як і було, наче нічого й не сталося, і все залишилось таким самим — і небо, і село їхнє, і світ, — нові ридання струшували нею...

Ганка зводиться з лежанки, зупиняється посеред хати. І здається їй, що зараз тут не сама, що поприходили оце до неї прожиті дні, прийшло минуле, навідалося все добре й лихе, що було в неї, і поставало все ге попід стінами, блимає сліпими очима з кутків, визирає з печі, з-під ліжка. І наче говорить: «Зведеш собі нову хату, переселишся, радітимеш, думаючи, що все забулося. А твоє минуле теж переселиться, і горе твоє колишнє теж увійде в нову господу, і твоя недоросла радість притюпає. Спомини поселяться разом з тобою, хоч ти їх і не проситимеш. Тінь твоєї матері переселиться, і батька, переселиться тінь твого скупого щастя, твоєї гіркоти».

Ганка від тих думок відмахується рукою.

Кого вона покличе на толоку? Звісно, бабу Бахурку насамперед. Її навіть просити не треба, сама прибіжить, бо ніяк не дочекається. Без баби, що там не кажи, а не обійдешся, бо для на томлених людей хто так смачно зготує обід, як вона? Ніхто. Коли в кого весілля чи толока, холи в кого хто народився чи помер, Бахурку не-одмінно кличуть варити обід. Борщ вона ніколи не перетримає в печі, пиріжки з м'ясом або із сиром у неї пухкі та рум'яні — самі в рот про-

сяться, а що вже печеню готовувати чи капусту з м'ясом тушкувати, чи, здавалося б, навіть таке просте, як колотуху, до пуття довести — однаково, ліпше за Бахурку ніхто не зуміє. «Я, — любить іноді говорити Бахурка, але не похвallyється, ні, — рукамичу, не тільки очима бачу, скільки того буханця слід у печі тримати, щоб він якраз спікся, щоб зісподу не відстало і вгорі не порепався. І скільки ту піч нагнічувати — лицем тямлю».

І — Ганка мимохіть усміхається — Явдошку Лаврущенкову слід попросити безпремінно. Ця з роботящого роду, з тих, які самі себе обійдуть та ще й іншим поможуть, коли в них щось не зроблено, бо не можуть без роботи сидіти. Коли Явдошка побачить, що сидять поскладавши руки, а діло не горить і не тліє, не змовчить. І не тільки не змовчить, а й закасає рукави, підтикає пелену та покаже, чиєї матері та батька вона дитина. О, без Явдошки хати не викласти, як і без Ликори.

А чому без Ликори не обійтись? Хіба з неї незамінна робітниця чи куховарка? Зовсім ні. Вміє ж Ликора співати так, що без неї жодна пісня в гурті — не пісня. Крапелинкою горілки зросить вуста, зарум'яниться, зір її пом'якшає, і поллеться з її грудей тоненький струмочок, і будуть у тому струмочку вчуватися журливі солодощі, незбагненність жіночого ества, братиме за душу терпкий жаль. Ликорі пісень не позичати — почує мотив, а вже, дивися, сама собі складе пісню, почує тільки слово, а воно, посівши у ній, дасть не один росток, а ниву. Хоч ніби посварилися з Ликорою, але хто про те відає? Ніхто. А вона прийде, бо гніву в серці ніколи не тримає.

Якої то вона вміє, коли молода повертається

ся до батьківського дому? І Ганка тихенько затягнула:

Вчоря звечора велика туча впала,
А отінночі вода зілля забрала.
Зажурилися Наталчині дружечки,
Чим ми Наталці будемо гільце вити?
Ой вівсом, вівсом, червоною калиною,
Червоною калиною, долею щасливою.

Ганка, сама собі всміхаючись, повторила:
«Ой вівсом, вівсом, червоною калиною...»

Згадалось їй на коротку хвилю своє весілля. Як обсипали її хмелем та зерном, як обсипали мідними грішми; увечері мати дісталася з-за пазухи маленький вузлик, розв'язала й покладала на доччину долоню два золоті миколаївські червінці; потім забрала їх мати і сказала, що перед смертю віддасть; померла, та так і не віддала, шукали — не могли знайти. Ганка зразу ж одмахнулася від цих спогадів, немов усього того й не було насправді.

Води в бочці діти самі навозять од ставу, самі й наливатимуть. Але щоби глину місити, треба дужого дядька кликати, та й не одного, бо спробуй походити з кіньми по в'язкому, коли ногу важко витягнути. А не буде коней чи дядьків, тоді жінки самі вже попідтикають спідниці та візьмуться місити; товкти муться й товкти муиться в розквашовиську, і хоч важко буде, та в гурті, кажуть, і батька легше бити... Коваль Пана казав, що прийде, Клара Стефанишина обіцяла, навіть Соњка Твердоступиха перепиняла якось та питала, чому це її не просять на толоку. Звісно, тітка Густя прийде, вона совісна, без нагадування прибіжить, а до Гордія Пилявця треба зайти, і до Макара Шинкаренка теж. Перебирала в пам'яті весь Збараж, перебирала родичів по навколоишніх селах —

ого, скільки їй пособлятиме, та це ж за якийсь один день хата їй виросте, як дзвін, а там тільки підсохнуті, тільки...

І Ганка паленіла від радості. Ще й толоки нема, ще де та хата, а проте їй так утішно, немов усе вже зроблено, немов усі сідають за столи, поставлені в дворі під вишнями, щоб поважеряти, щоб заспівати:

Вчора звечора велика туча впала,
А опівночі вода зілля забрала...

Людей у клубі — як зернят у доброму гарбузі. Спереду, перед сценою сидять люди старіші та шановані або ж ті, хто сам себе поважає, якщо інші його не поважають. Хлопці з дівчатами трутися попід стінами та по темних кутках, там дзьобають соняшникове насіння, звідти долинає часом тоненький дівочий вереск і густий парубочий регіт. Курянь. Дим клубочиться над головами, підпирає стелю, в сивих пасмах тонуть обличчя. Діти шастають попід ногами, немов окунці в зарослях лепехи, але передбачливіші та спокійніші вже повідвалися спереду просто на запльовану підлогу. Хоч на кількох лавах ще є трохи вільного місця, але ніхто з дітлахів і не пробує сісти на них, бо знають, що оті реготуни, які зараз огинаються попід стінами, невдовзі шукатимуть місць і повиганяють їх.

В одному з кутків — зосереджена тиша. Тут грають у дурня. Завклюбом, руденький та капловухий Павло Драло, якого поставили суди, здається, лише за те, що він уміє грati на гармошці, — теж тут. Він перехиляється через навислі голови, щоб подивитися, хто чим криє та хто програє, але не забуває час од часу кинути банально:

— Хлопці, та кінчайте, бо не можна, почнеться скоро... Чуєте, хлопці?

На сцені стоїть стіл, застелений червоною матерією, дві лавки для президії, а також трибуна — висока тумба із похилим верхом, на ній поблискуює нестерпними крапличами карафка з водою, гранчаста склянка. Народу тим часом набилося ще густіше, дітей шастає більше, клубочиться дим, повітря з кожною хвилею важчає, хоч край його ножем. А гамір дужчає, бо говорять майже всі, і в тому шумі дівочий вереск тоне, його майже не чути... Нарешті на порозі став Дробаха, мружиться на світло, його монгольські очі повужчали-повужчали, тільки в цілинах тремтить жовтуватий блиск. За Дробахою увійшов дільничний — широкий картуз закрив лоб, мало на очі не наповзе, та добре, що на вухах зачепився. А вуха в нього великі, як два настовбурчені капустяні листки, а що веснянки, то немов мітиця попримощувалась. Тюпа Максим теж ступив через поріг, за ним ще кількою. Шум трохи пригас, усі дивилися на них, та зразу ж хтось і крикнув:

— Чиніть суд і розправу, бо доки ж тут!

Новоприбулі проштовхалися до сцени, один за одним стали всідатися за столом. Дробаха сидів неспокійно: то розстебне гудзик на зеленому кітелі, то застебне, або ж береться пальцями постукувати по кумачу. Поки влігся гамір, поки вибрали до червоного столу ще кількох чоловік, із активістів, то Дробаха й слова не сказав. А потім, не встаючи, крикнув:

— Звільніть передню лаву!

Гомін і зовсім ущух. Тиша залягла глибока, тільки в сивому диму темніли чорні лиця та блищаючи очі. На передній лаві, не зрозумівши, що та до чого, так і сиділи непорушно. То Дро-

баха знову сказав, аж у голіві задеренчали жорсткі нотки:

— Ослободіть передню лаву! І хутенько!
— А коли колгоспники позводились та одійшли під стіни, то знову: — Порушники артільного статуту, зайдіть своє місце.

Прокотився легенький шумок, але ніхто не поспішав вийти наперед. То Дробаха встав, уперся кулаками в стіл.

— Називати персонально? Чи самі пориходите? Ті, кому було надіслано з виконавцем повістки на громадський суд?

— Персонально — прогув довготелесий Го-рик, ліве вухо в якого палахкотіло каліновим жаром. Прогув і спершу голову втягнув у плечі, а потім посміливішав і хихкнув у пригорщу.

— Можна й персонально, — сказав Дробаха і, надавши своєму обличчю холодної неприступності, мовив: — Марина Шнайдер!

Всі почали озиратися, шукаючи очима Марину Шнайдер. Вона, пов'язана рябенькою хусткою так, що самі тільки очі й видно було, стояла чи не біля входу.

— Йди, Марино! — гукнули їй.
— Ти стоїш, то хоч посидиш, іди.
— Йди, Марино, Бог не видасть, свиня не з'їсть.

— Грицько Кисіль! Не ховайся за чужими спинами, однаково не сковаєшся, од відповідальності не втечеш.

Народ весело засміявся. Бо Грицько Кисіль був чи не під саму стелю, гінкий та худющий, нехай спробує такий заховатись. Коли вінходить, то згинається в колінах та голову втягає в плечі — хоче здаватися меншим, бо йому

якось аж перед людьми незручно, що такий вигнався.

— А я не тікаю, я стою, — похмуро відка-
зувє Кисіль.

З нього незлостиво починдає підсміюва-
тись:

— Хіба це кисіль? Це десята вода на киселі!

— Десята вода не па киселі, а на горілці!

— А в нього вона всяка буває: одного ра-
зу з бідою, а двічі з водою.

— Якщо вже пити в кого, то в Марини: ко-
ли горілкою не вгодить, то сама нівроку.

— Оксен Тилимончик, — вів далі Дробаха,
перечекавши хвилевий регіт та ще важче вли-
раючись у стіл кулаками, — на передню лаву.

— Посиджу й тут, — крикнув десь із зад-
ніх рядів меткий, чорний, мов грак, Тилимон-
чик.

— Там почесніше! — гукнув Глемездик,
який теж прийшов на ці збори і, як поважна в
селі людина, сидів попереду, поклавши картуз
на коліна.

— Мені честі не треба, мені якби добре!
— хутенько огризнувся Тилимончик, бликаючи
антрацитними очима і навіть зводячись, щоб
побачити Глемездика.

— У Тилимончика честь, як махорка, в ки-
шені лежить, — похмуро пожартував Дробаха.
— Запустить руку в кишеню, згорне самокрут-
ку і з димом ту честь пускає.

— Он який я звір! — лукаво підхопив Ти-
лимончик. — У кишені, мовляв!

Дробаха повів на нього гострим зором,
якусь мить дивився мовчки, наче виважував
думку, а потім рипливо так, притиском:

— Товаришу Тилимончик, треба поважати
відкриті колгоспні збори, бо за зневагу буде-
те оштрафовані.

При цих словах дільничий поправив картузу, оголивши білий сплющений лоб, та взяв руки в боки.

— А чого ж, оштрафуйте його! — крикнув Грицько Кисіль. — Має за рік шість вироблених трудоднів, то ви з цього зніміть десять.

— Ото розбагатіє чоловік, — докинув із смішком хтось невідомий.

— Авжеж, — погодився Тилимончик, — розбагатію. Як ото лисий, що волосся ззаду наперед зачісую, а його ні ззаду, ні спереду.

— Тобі так весело, га, Оксене? — глумливо поспітав Дробаха.

Той глум несподівано розхолодив Тилимончика. Він принишк, плохеньким-плохеньким з виду став, пробубонів примирливо:

— А я що? Я, слава Богу, не лисий...

— А також прошу на передню лаву Ганку Волох, — мовив голова.

Всі почали озиратися, шукаючи очима Ганку. Її ніде не було.

— Може, їй не сказали!

— Забули послати до неї, либо нь.

— Я тут, я тут! — підроблюючись під жіночий голос, прокричав довготелесий Горик, але хтось із старших парубків так врізав його по кашкеті, що хлопчина мало не до підлоги присів, прикусивши губу.

Павло Драло, який стояв поблизу, тільки вдоволено всміхнувся: мовляв, ти таки сьогодні достукаєшся, а якщо мало, то вечір довгий — інші добавлять.

Ганки нема! — нарешті прокричало з різних кутків кілька чоловік.

— Тюпа, бери дільничного й одною ногою тут, а другою там — наказав Дробаха.

Коли бригадир з міліціонером вийшли, го-

лова провадив далі, наливши в склянку води та краплинку випивши.

— Товариші, нехай підсудні не думають, що ми будемо благати, аби вони сіли там, де слід. Підсудні повинні зрозуміти, що наша воля для них — закон. Бо ми сьогодні можемо іх покарати, але можемо й помилувати.

При цих словах Марина Шнайдер першою почала пробиватися наперед. Кисіль, побачивши те, рішуче махнув рукою — мовляв, де наша не пропадала, — і теж устав. А на них дивлячись — Оксен Тилимончик і собі. Посідали на звільненій лаві, та все на відстані одне від одного. І тоді в клубі стало тихо-тихо, що навіть сопіння якоїсь дитини виразно почулось.

— Що ж, товариші, почнемо відкритий громадський суд над членами нашої артілі, які злісно займаються самогоноварінням...

Потім у Ганки город відрізали. Мовляв, за те, що самогонщиця, і спекулянтка. Та ходила в район, домагалася правди, і таки домоглась. Дяка Семенові Балкові, допомагав їй. А якби не Семен, то ще хто зна, як воно закінчилося б. А він сам і напоумив, до кого звернувшись, навчив, якими словами говорити. Повернули Гапці город, усе як має бути.

Дробаху невдовзі перевели завідувати молокопунктом у Турбів. А на його місце іншого прислали — молодшого та й кебетливішого. На виборчих зборах хтось зайнкнувся, що краще б збаразького, в них теж є люди тямущі, а все-таки настановили присланого. Чоловіком він виявився не дуже хазяйновитим, зате справедливим. Не з усіма, щоправда. Ось хоч би з Ганкою Волох. Видно, начувся про неї багато, бо якось викликав у контору, пообіцяв помогти хату звести.

— Чи ви пособите? — мовила Ганка. —
Хоч би не заважали — за те подякувала б.

Але поміг. Навіть сам на толоку навідається, сидів з людьми, пив, співав. Звісно, затягувала Ликора. Не обійшлося без Дуні Лаврущенко. Й Клара Стефанишина, яка на той час приїздила з міста, теж прийшла. Чи не всенікє село зібралося, а звідусюдних родичів скільки понапливало!

Бахурка почувалася так, наче то їй хату ставили. Вміла вона зготувати обід, але вміла й припрошувати. І не встигне ще хто вийти драглів, як знову повну миску підсуває. Зодягнулася в сорочку з вишитими рукавами, в спідницю довгу-предовгу, рясну. А запнулася квітчастою хусткою, теплою, великою, хоч надворі стояла жарка година.

Прийшов на толоку і Степан Роїк. Прийшов із дробовиком.

— Дядьку! — кричали. — А навіщо ви отулюшню приперли? Чи не цвяхи збираєтесь забивати?

— Авжеж, цвяхи, — відповідав колгоспний сторож. — У твою голову.

— То найдіть собі дурну голову.

— В дурну не полізуть, бо вона тверда, а в твою — якраз!

З тією рушницею і за столом сидів.

— У нашему ділі, — говорив Ганці, — треба мати доброго собаку. Без доброго собаки сторож — не сторож.

— А де ж це ваш?

— Та вже здох, то я щеня шукаю, гавкаюче й кусюче, але хіба тепер щенята? Тепер не щенята, а саме тъфу.

Глемездик теж завітав на толоку. Одкликав Ганку вбік, простягнув якийсь пакуночок.

— Візьми, це оселедці, хоч і дешеві, зате смачні.

— Та нашо ви?.. Ой Господи, не треба!..

— Бери. В тебе стільки народу — все пойдяТЬ. А зостанеться, то однаково не пропаде, бо в хазяїв хіба щось намарно переводиться?

А Гомозів і на дворі не було видно. Ні Тодоса, ні Мартохи, наче вони повимириали... Ма-буть, позачинялися в хаті та й сиділи так од рання до смеркання. Вже тільки перед вечером пробігла Мартоха з відром до криниці, зиркнула крадькома на сусідське обійстя раз, потім ще, — і, опустивши голову та перегнувшись із повним відром, хутенько подріботіла назад, наче їй байдужісінько до всього, наче їй не помітила нічого.

Ликора співала:

— Ой учора, ой учора,
Ой учора я п'яненька була,
За рубель, за два качурика продала.
За рубель, за два, за рубель, за два,
За рубель, за два качурика продала,
За третього дударика найняла...

Співала, і лице блідло, чоло починало пашти сухим холодним блиском, а груди то піднімались, то опадали, навіть не зірилося, що та-кий щемкий голос може жити в її вутлюму, худенькому тілі... Роїк гостро, напружено дивився на Ликору своїм одним оком, стискував і розклеплював кулаки, силкувався підтягувати:

— За рубель, за два качурика продала...

А потім — і по толоці, а потім — і в нову свою хату перебралася Ганка Волох із дітьми. А в новій хаті — нове життя, клопоти й турботи нові...

Е П I Л O Г

Спливло п'ять чи шість років. Пізньої ночі писала Ганка до свого старшого сина лист. Учився він у ФЗУ, давненько вже навідувався в село, от і боліло в неї серце.

«Писано, — вивела вона криво, — в середу, числа шостого, року п'ятдесят четвертого. — Задумалась. А що ж далі? Й, складаючи губи дудочкою та з придихом випускаючи через ту дудочку шепеляве повітря, знову вивела: — Доброго дня, Іване!»

Не знала, який там у нього буде той день, коли одержить вістку від неї, проте бажала йому доброго. За вікном капотіло, осіння хвища вигулювалась по Збаражу і, либонь, по всенікому світі. Ганка зіщулилась, глянула на свої руки — виступили сироти.

А що далі думки ніяк не складались у слова, то в умі до сина зверталася.

На трудодні нам дали гроши, зерно всяке дали, а цукру ще ніколи по стільки багато не давали, як цей год. Тепер усю зиму будемо чаювати. А тобі скоро зладнаю посилку, то теж покладу. Трохи продала на базарі, за вторговані гроши купила Толикові сорочку, а Сані купила плаття рясне. Дівка наша вчиться добре, з тієї школи й не вилазить, там би й спала. Толик теж трудить очі по книжках, завжди мушу в постіль заганяти його паском. Хай би бчілись, може, з них теж вийдуть такі вчені, як із тебе.

Посилаю тобі картку з нас, щоб ти там дивився на всіх, і ми були разом.

Новостів у нас багато. Ми вже пішки на роботу не ходимо, а возили нас машинами ціле літо. Воно наче й удобно, та гре бдосвіта вста-

вати, бо коли пізніше прийдеш, то машина поїде, а ти пішки мусиш. Бахурка найшла сібі приютську дитину Горика, то він у нашій хаті

«Дівка: наша вчиться добре... Толик теж трудить очі по книжках...»

днює завжди, і такий уже слізливий, що Господи не доведи. Бахурка дивиться на нього й собі рюмсає, а люди сміються. В Дуньки Лаврущенко знайшлась двійня, Дунька нарадуватись не може.

Померла Тодосиха, царство її небесне, а Тодос прийняв до себе якусь бабу стару з Нової Греблі, щоб доглядала за ним. То ця баба п'є. Тодос уже виганяв її, вона не йде, б'ється з Тодосом і за щось там хоче до суду його передати. І ото Бог дивиться на все? Одного разу скопила Тодоса за бороду, якби я не розбронила, сталося б лихо.

Як зробили цегельню, то вже кожен хоче поставитись. Ще добра хата, а бере й валить. На Хацапетівці п'ятеро зводиться, десь дістають матеріял, стягуються на все. Тепер легше, ніж я ставила.

А найбільша новість — Гордія Пилявця на голову вибрали. Не хотів, однікувався, бо старий, мовляв, та дуже його просили всі. При ньому ніхто не краде, бо совісно, а ти ж знаєш, який він. Це такий, що сорочку свою зніме й тобі віддасть. А тепер і зовсім для себе не живе, з тіла спав, аж страшно за нього. Якби, Іване, скрізь такі люди сиділи, то ні воєн не було б, ні мору, а велося б так, як оце зараз у нашему Збаражі ведеться.

Як будеш на святки їхати в гості, то, либо́нь, уже підморозить, бо пора, а як не підморозить, то вже з самої Нової Греблі намостили до нас кам'яну дорогу, можеш іти в чоботях без калошів, тільки в Збаражі озуй калоші, бо тут ще не вспіли, а чоботи ж у тебе хромові.

Клара Стефанишина тепер і не навідується з міста, гарна там якась у неї робота, а за Максима Тюпу й писати не хочеться. Скільки було

в нас тих присідателів, а він як сидів бригадиром, то й сидить. А морду ще більшу наїв, соціті немає ніякої в нього. Я сказала йому, що ти повернешся в село й тебе настановлять бригадиром. А він — ти для того й утік, щоб не приїжджати. Повертайся швидше, для розумних рук і в нас роботи вистачить, а Тюпа мене дуже обідив.

У Македона й Ликори ще одне дитя знайшлося, це вже дев'ятеро. Старшу свою дівку вони на м'ясницю віддали за солдата якогось, не нашого, то Гордій швейну машину дав їм, од себе. На весіллі було все — курей нарізали, Македон у місті двох індиків купив, то я теж попробувала. Пили казъонку й таку, а кому мало було, то ще й тепер до Македона в гості ходять. А заколов він двох кабанів, усе пересів, то Ликора тепер у мене позичає свіжину.

А твоя, сину, Антошка, що ти за неї груди собі колов, теж узяла шлюб з якимось із Самгородка. Там таке цабе! Іздить на своїй машині, а в Трубові служить по яйцах та ще по чомусь, і не згадаю.

А за Бахурку тобі таке ще. Десь Гордій накупив корів славних і племінних бугаїв, один одірвався й по хазяйству бігав, а Бахурка йшла. Буцнув її, подер спідницю, вона требувала з контори чи гроши, чи матеріял. Голова її дав голку й нитку, то й досі сміються!..

Про що б іще написати? Не тільки ж за Бахурку та за Бахурку, хіба людей більше нема? Ну, хоч би за коваля іхнього Панаса... Кує, як і кував, що тут цікавого; щоправда, кузню бляхою вкрили... Тепер і в іхньому млині питлюватимуть, от якби гарного чоловіка поставили до цього діла. Чула, що багато проситься на питель, а ніхто не додумается її, Ганку,

там поставити. Сторожування колись не вдало-
ся їй, та тут — інше. Вона не дурила б нікого,
і її ніхто не обдурив би.

Подумала — і вивела:

«Якби війни не було, то все було б добре...»

**КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА
«НАША БАТЬКІВЩИНА»**

Антін Чекмановський: Віки пливуть над Києвом	2.25
Галина Журба: Сморгонські ведмеді	0.25
Галина Журба: Тодір Сокір, т. I.	5.00
Поль Половецький: Проти течії	2.25
Поль Половецький: Велика руїна	3.00
Василь Барка: Вершник неба	1.50
Анатоль Галан: Між двома смертями	2.00
Василь Дубровський: 2-й Відділ БАМЛАГ'у ГПУ - НКВД	1.00
Кость Туркало: Тортури	2.50
Левко Чикаленко: Уривки зі спогадів 1919-1920 років.	1.75
Микола Костомаров: Книга битія українського народу	0.50
М. Остапович і О. П. Білозерський: Президент — життя і діяльність Михайла Грушевського	1.00
Протопр. Ігор Губаржевський: Заходи щодо поєднання українських православних юрисдикцій і наслідки їх	1.00
Олесь Гончар: Собор (роман)	2.50
Роман Іваничук: Мальви (роман)	2.50
Нестор Король: „Дранг нах Остен” і коли він почався	1.00
Ярослав Герус: Пригода снайпера	3.00
Олександер Кошиць: Про українську пісню і музику	1.00
Євген Гуцало: Родинне вогнище	3.00
За Віру Православну Українську! (збірник)	1.50
Колективові журнали „Перець”	0.25

Nasha Batkiwschyna
133 E. 4th Street, New York, N. Y. 10003

~~SEO~~
~~\$100~~